

О. М. ЛАЗАРЕНКО

СПОГАДИ ПРО НІЖИН

100 років тому

Ніжин-2015

УДК 908
ББК 63.3
Л 17

Науковий коментар – Павло Михед,
Олена Костенко

Художнє оформлення – Юлія Петренко

Лазаренко О. М.

Л 17 Спогади про Ніжин. 100 років тому / Упор.
М.П. Шкурко. – Ніжин : Видавець ПП Лисен-
ко М.М., 2015. – 152 с.

ISBN 978-617-640-190-2

*Книга спогадів Олександра Лазаренка, непере-
сичної людини, винахідника і колекціонера, розпо-
відає про реалії Ніжина початку ХХ ст. Його дочка
Каміла Олександрівна представляє історію родини
Лазаренків. Видання розраховане на краєзнавців,
істориків, а також тих, хто цікавиться культурою
та побутом давнього Ніжина.*

УДК 908
ББК 63.3

© Упор. Шкурко М.П., 2015
© Петренко Ю.М.
(обкладинка, малюнки), 2015
© Видавець ПП Лисенко М.М., 2015

ISBN 978-617-640-190-2

ПЕРЕДМОВА

Появі цих спогадів треба завдячувати Ігорю Васильовичу Качуровському, а приводом стали інші записи з ніжинської минувшини – «Мистецькі спомини» Федора Даниловича Проценка.

На початку далекого вже тепер 1994 року я вислав «Мистецькі спомини» Ігорю Васильовичу у Мюнхен з проханням написати щось про минуле міста, маючи на увазі започаткувати серію спогадів «Ніжинці про Ніжин», бо вже надійшли відгуки від Анатолія Лисого та Івана Кошелівця. І ось в одному з листів, ніби повертаючись до призабутої теми, Ігор Васильович запитав: «Чи відомі Вам спогади Олександра Лазаренка про “дорадянський Ніжен”?»

Сподіваюсь, ознайомлення з цим листом буде не тільки цікавим читачеві, а й цінним з огляду на те, що Ігор Васильович Качуровський майже повністю присвятив його спогадам Олександра Миколайовича Лазаренка (1897–1997).

3.XII.2000

Вельмишановний Миколо Пантелійовичу!

Посилаю обіцяні спогади Олександра Лазаренка.

Чи були вони друковані до цього часу, я не знаю.

На стор. 11 згадані Гурські – це рідня (досить далеко) моєї дружини.

На стор. 24 у переліку гімназистів стоїть ім'я Сакович. Це Віктор Олександрович Сакович, молодший брат моєї матері. Його дочка живе в Києві – від неї я отримав спогади Лазаренка.

На стор. 23 з пошаною згадано Римшу. Пошани він не заслуговує – це був польський шовініст і садист. На початку уроків він викликав кілька гімназисток, ставив два, три запитання і «забував» до кінця урока. Щойно, коли задзеленчить дзвінок, пригадував і казав «садитесь». А урок тоді тривав рівно 60 хвилин.

Так на кожному уроці з року в рік.

Не підлягала тортурам лише одна полька, яка незмінно мала «5». Знаючи, що його ненавидять, він не розставався з бравнігом. І коли один гімназист (мій дядько назвав ім'я, але я не запам'ятав) підстеріг його біля Інституту і, вискочивши з-за колони, вистрілив зі свого «бульдога» у Римшу, який саме сідав на звощика, той вихопив бравнінга і став відстрілюватись. Проте, ніхто ні в кого не поцілів...

А заявити у поліцію Римша не міг: він, як католик, не мав права викладати в державній гімназії. Тож якби справа набула розголосу, втра-

тили б посаду і він сам, і директор гімназії. Та, мабуть, знало б і все ніженське начальство.

А матері моїй до кінця життя снувся той самий кошмар: урок Римші...

Але цікаво – ніхто не написав на Римшу доноса: донос вважався підлим учинком.

На стор. 25 згадані «надзирателі» Шпіон і Барбос. Так от: мій дядько, ще з кимось, виготували 300 листівок із написом «Долой Шпиона, да здравствует Барбос» і розкидали по всій гімназії. На другий день щасливий Барбос ходив, посміхаючись у вуса, а лютий Шпіон, ще зліший, ніж завжди, вибирував листівки, що їх Барбос не помічав і не бачив...

Той самий священик читав «Закон Божій» у чоловічій і жіночій гімназіях, тож його колоші служили для перенесення «пошти» від хлопців до дівчат і навпаки: у ті колоші вкладалася записка з іменем адресата чи адресатки.

У Кушакевичів синів не було, а було три чи чотири дочки. Котрась виїхала в революцію за кордон.

Тільки Віра Олексіївна лишалася в Ніжені. Її чоловіка, Федора Михайловича Голобородька, заарештовано в 1937 р., а сама вона при німцях була перекладачкою в комендатурі. Подальша її доля мені не відома.

...

На все добре.

І. Качуровський

ПС. Якщо друкуватимете спогади Лазаренка, то дайте й мою примітку про с п р а в ж н ю п о с т а т ь Р и м ш і.

*А ще в мене є (можу прислати копію) ате-
стат моєї матері за гімназію Кушакевич.*

Так «Воспоминания о дореволюционном Не-
жине Александра Николаевича Лазаренко», що потрапили до Мюнхену з Києва від Алли Вікторівни Сакович, повернулися до України наприкінці 2000 року, а от справа до їх друку дійшла щойно тепер...

Виконуючи волю людей, яких уже немає на цьому світі, подумки перегортаєш сторінки величезної книги про наше місто та його жителів. Ще багато чистих, не написаних сторінок, їх треба заповнювати методично, як складають камінь до каменя у підмурівок поважної будівлі.

Віктор Сакович був гімназійним другом Олександра Лазаренка. Їхні доньки Алла та Каміла також потоваришували, хоч між ними і була десятилітня різниця у віці. Знайомство та товариські стосунки були у них з Людмилою Андріївною Проценко (1927–2000), онукою Федора Даниловича Проценка, ровесницею Каміли Олександрівни Лазаренко (1927–2004). Отаке замкнуте коло київських ніжинців. Як згадує тепер Алла Сакович з розповідей батька, Федір Проценко керував гімназійним хором. Увесь склад гімназії, серед якого були Олександр Лазаренко, Віктор Сакович, Микола Проценко та Андрій Проценко (останній, щоправда, був на п'ять

років за них молодшим), перед уроками співав молитву і тропарі...

Мені пощастило побувати вдома у Людмили Андріїни Проценко.

А влітку 2001 року до мене в офіс завітала Каміла Олександрівна Лазаренко, після чого, на мою пропозицію, з'явилися її спогади про батька.

Це нотатки, написані похапцем на шматках паперу. Видно, часу на написання, не дивлячись на філологічний фах Каміли Олександрівни, бракувало. Хворий чоловік, три доньки (одна загинула під колесами авто), невлаштованість життя у країні на зламі тисячоліть – все це відбилося в її образі, коли ми побачилися. Будучи міцної козацької статури, успадкованої від батька, вона здалася якось змученою (у Київському університеті студенти її прозивали «божим одуванчиком»).

Судячи із записів Каміли Олександрівни, та власне зі спогадів Олександра Миколайовича Лазаренка (які подано далі в оригінальному вигляді з науковим коментарем), перед нами постає досить неординарна постать, довгожитель-життєлюб, який багато чого досяг у своєму житті.

Наприкінці свого земного шляху Олександр Миколайович поділився секретом свого феномену: «Я ніколи не відзначався міцним здоров'ям. Багато років страждав від кровоточивої виразки шлунку, перехворів на туберкульоз та всі форми тифу. Але набагато пережив і п'ятьох своїх рідних сестер, і всіх, досить кремезних, двоюрідних братів.

По-перше, я все життя займаюсь улюбленою справою. По-друге, я запеклий колекціонер. А кажуть, що колекціонери живуть довго, бо це захоплені люди»*.

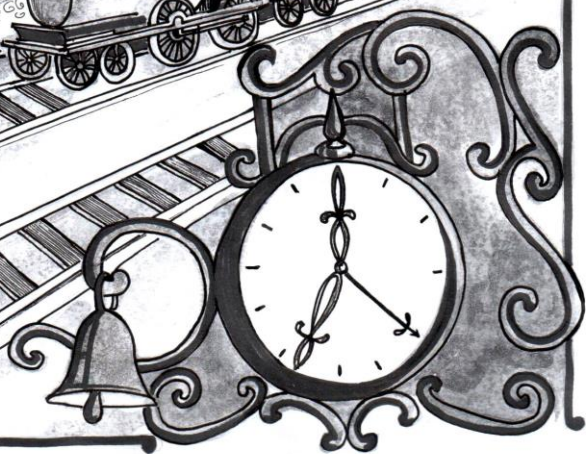
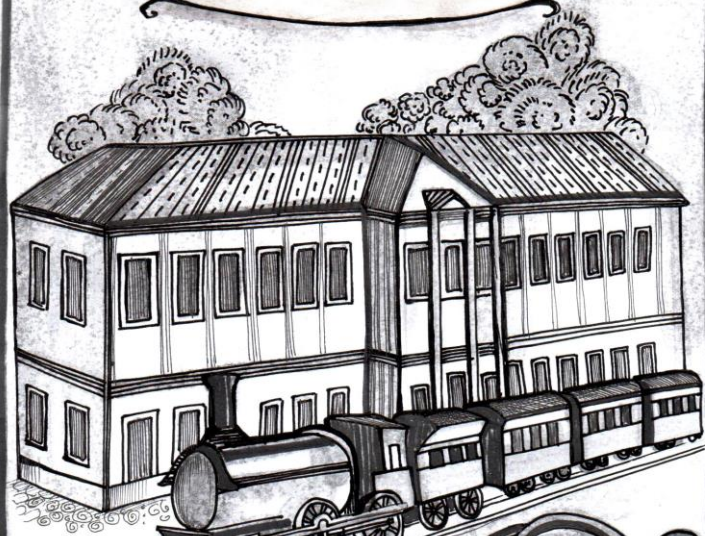
Нехай би цей заповіт узяла за орієнтир сучасна юнь. Їй насамперед і адресується ця книга.

Микола Шкурко

* Олександр Лазаренко: При світлі спогадів незгасних / запис зробила Наталя Крутенко // Київ. – 1994. – № 1. – С. 153–164.

ВОСПОМИНАНИЯ
О ДОРЕВОЛЮЦИОННОМ НЕЖИНЕ
АЛЕКСАНДРА НИКОЛАЕВИЧА ЛАЗАРЕНКО

Станція Пѣжинъ

МЕСТОПОЛОЖЕНИЕ И НАСЕЛЕНИЕ

Нежин – город старинный. В каких летописях он упоминался, не помню¹. Но знаю, что было около Нежина большое Нежин-озеро, на котором происходили бои по защите города. Это озеро находилось за территорией теперешнего вокзала в сторону села Дорогинка. Уже за мою память провели канал и спустили озеро в реку Остер. Сейчас на месте озера стоят дома. С другой стороны город был защищен от Татарского нашествия непроходимым болотом – Смолянка, которое тянулось мимо села Носовка, Мрын, Лихачев, Плоское. Болото подверглось мелиорации и по нему проходит сейчас автострада Киев-Козелец-Орел-Москва. Кстати, первый почтовый тракт Киев-Нежин-Батурин-Москва проходил мимо Нежина и по нему перевозили гроб Т.Г. Шевченко для захоронения в Каневе. Места эти славились всякой дичью. В моей памяти осталось, что охотники выезжали в экипаже на Смолянку в село Ветхое на перелет, и, не сходя с экипажа, убивали десятки уток.

Нежин украшало 27 церквей. Когда Вы подъезжали к Нежину на лошадях, то первой верст за десять показывалась верхушка Греческой колокольни²,

¹ Уперше Ніжин згадується в Літописі руському за Іпатським списком («Повість временних літ») у 1078 р. (див.: Літопис руський. – К., 1989. – С. 122).

² Всіхсвятська церква, або Храм Всіх святих – побудований у 1782 році на місці дерев'яного грецького храму, що стояв туг з 1696 року. Замовник й організатор будівництва – «Ніжинське грецьке братство» за сприяння Івана Мазепи. Можливо, йдеться про дзвіницю Михайлівської

которая имела 4 яруса. Затем появлялась Успенская колокольня³ и маковки других церквей. Через город протекает река Остер, на которой было 4 моста. Река Остер в старое время была выпрямлена, и новое русло прошло около здания Нежинского историко-филологического института князя Безбородько. Приятно было узнать, что в связи со 150-летним юбилеем института в 1990 году во дворе установлен бюст князя Безбородько, найденный в запасниках Русского музея в Киеве.

Хотя Нежин был уездным городом Черниговской губернии в XIX ст., он [жил] полнокровной жизнью, так как через него проходила железная дорога, а в Чернигове была только узкоколейка. Сразу после Хмельниччины Нежин по населению и торговле был крупнейшим городом Украины, превосходя даже Киев. Неудивительно поэтому, что именно в нем проходила знаменитая Черная Рада⁴, описанная Кулишем. В центре Нежина стояла Замковая цер-

церкви, яка на той час була найвищою спорудою міста. Її було зруйновано в 1951 році.

³ «Особливо величний вигляд мала Успенська церква, яку називали кращою з ніжинських церков. У XIX столітті до неї із західного боку прибудували дзвіницю» (див.: Симоненко В. Доля ніжинського Успенського храму / В. Симоненко // Ніжинська старовина. – 2006. – Вип. 1 (4). – С. 105). Церква стояла на місці Будинку побуту (нині – Ніжинська державна податкова інспекція). Успенська п'ятибанна церква побудована в 1761 році. Зруйнована влітку 1934 р.

⁴ Чорна рада – у 1663 р. у Ніжині на правому березі Остра на ярмарковому майдані (нині територія школи № 10) відбулася «Чорна рада», на якій було обрано нового гетьмана України І. Брюховецького. Присягу він приймав у Миколаївському соборі. Цю подію відобразив у своєму романі «Чорна рада» письменник Пантелеймон Куліш.

ковь⁵, следы которой сохранились до сих пор. Естественно, что постройка железной дороги в свое время оживила город. Был построен вокзал с рестораном, люди приезжали посмотреть депо, железнодорожную технику и проходящие поезда. На вокзал чаще всего приезжали на велосипедах. Железная дорога поражала четкостью и точностью своей работы: по прибытию и отправлению поездов можно было проверить часы.

От центра города до вокзала около 3 верст. Частными предпринимателями была сооружена булыжная мостовая, на которой было установлено два шлагбаума. Проезжавшие извозчики и другой транспорт платили 3 коп. за проезд по мостовой. Мой отец рассказывал мне, что до сооружения мостовой на дороге к вокзалу была такая грязь, что в распутицу можно было проехать только верхом¹.

Гражданская архитектура Нежина соответствовала уровню жизни уездного города. В Петербурге, Москве, Киеве квартиры стоили дорого, примерно одну треть жалования. Поэтому чиновники после выхода на пенсию старались обеспечить себя дешевой квартирой в провинциальных городах, таких как: Житомир, Умань, Мариуполь, Таганрог, Чернигов, Полтава. В таких городах при небольших сбережени-

⁵ Замкова церква (Богоявленська церква, Церква Богоявлення) у Ніжині – побудована в 1721 році на території колишнього Ніжинського замку (звідси назва – Замкова церква). 1826 р. прибудований купол, із заходу – дзвіниця, а біля бічних входів колонні портики. Купол і портики не збереглися, дзвіниця відновлюється.

¹ Див. примітку на с. 102

ях можна було побудувати власний дім. Застраивались целые улицы маленькими домиками отставных чиновников. Земля была дорогая, и участки под дома были небольшими. Наиболее дешевые дома строились без цоколя, и окна на улицу были даже ниже человеческого роста. Более зажиточные люди делали высокие цоколи. Хотя заглянуть уже нельзя было, из окна нашего дома № 8 (теперь 10) по Миллионной улице (ныне К. Маркса)⁶ украли швейную машинку. Богатые люди строили дома не на улицу, а в середине усадьбы. На Миллионной улице большие двухэтажные дома были у предводителя дворянства Высоцкого⁷, городского головы, бывшего генерала Семенова⁸, госпожи Пашковской⁹, зять которой был инженером-путейцем. Такое местоположение дома изолировало от уличного шума, который создавался железными ободьями колес о бульжную мостовую. Помню, как против нашего дома мостовая была устлана соломой, так как в двухэтажном доме Энтина № 14¹⁰ лежал тяжело больной председатель

⁶ Із 1921 до 1993 року – вул. Карла Маркса, нині – Овдіївська.

⁷ Імовірно, голова Ніжинської повітової управи Микола Васильович Висоцький (з 08.10.1902), в 1915 став предводителем дворянства Ніжинського повіту. Детальніше про М. В. Висоцького див.: Смелянов В. З історії Ніжинського Земства 1864–1918 рр. / В. Смелянов, В. Коновальчук, Н. Дмитренко. – Ніжин : ПП Лисенко М. М., 2012. – С. 93–95.

⁸ Семенов Віктор Олександрович – відставний генерал-майор, ніжинський міський голова в 10-ті роки ХХ ст.

⁹ «Дім Пашковської» – одноповерхова кам'яниця початку ХХ ст. з високим цоколем на поверху, знаходиться на правому боці вул. Овдіївської.

¹⁰ Ентін Віталій Ісаакович – земський ветеринарний лікар першої ветеринарної дільниці Ніжинського повіту.

суда. Как правило, во всех домах на ночь закрывались ставни, запирались калиточки.

Естественно, что наиболее внушительными строениями были церкви. Именно они создавали лицо города. Своей монументальностью и выигрышным расположением они придавали городу торжественный и внушительный вид. На сравнительно короткой улице Гоголя было 3 церкви: Богословская¹¹, мужской монастырь¹² и Николаевский собор¹³. Большинство из них имело греческую архитектуру. В готическом стиле был построен Костел на Миллионной улице¹⁴. Как и во многих других провинциальных городах, основное производство которых было связано с сельским хозяйством, значительное место в центре занимали торговые ряды, расположенные на улице, ведущей к реке, напротив базара. На базарной площади была когда-то Замокская церковь и небольшие базарные помещения. Торговые ряды начинались от Собора и тянулись до самой реки Остер. Это

¹¹ Церква Іоанна Богослова споруджена в XVIII ст. (1751–1752) на колишній Московській вулиці (нині Гоголя, 4) на місці дерев'яної церкви (1619).

¹² Ніжинський Благовіщенський чоловічий монастир (Благовіщенський собор, Храм Благовіщення Діви Марії, Богородичний Назарет) побудований у 1702–1716 рр. на кошти митрополита Стефана Яворського за проектом московського будівничого Г. І. Устинова.

¹³ Свято-Миколаївський собор (Миколаївський собор, Соборна церква Святого Миколая) у Ніжині – найдавніша мурована споруда др. пол. XVII ст. (утім, існує думка про зведення його 1634 року).

¹⁴ Петропавлівський костіол був зведений у XIX ст. Зруйнований після пожежі 1943 р. (див. детальніше: Самойленко Г. В. Нариси культури Ніжина. Ч. 4. Забудова Ніжина та архітектурні пам'ятки XVII–XX ст. / Г. В. Самойленко, С. Г. Самойленко. – Ніжин : Наука-сервіс, 1998. – С. 51–52).

были добротные каменные строения с арками, выходящими на улицу и магазинами, расположенными в глубине. Между аркой и магазином под крышей часто выставлялись товары для рекламы. В начале XX века арочные проемы были заложены кирпичом, чтобы увеличить площадь торговых помещений. Над каждым магазином была вывеска с наименованием торговли и фамилией купца. Здесь были фамилии: Соколов¹⁵, Сенник¹⁶, Кулиман, Руденко, Литвиненко¹⁷, Гомоляко¹⁸, Богачев, Галата¹⁹, Крупенко, Журиков и др.

В магазинах более новой и для того времени современной постройки на Гоголевской улице была бакалейная торговля Москаленко²⁰ и гастрономиче-

¹⁵ Відомі імена Леоніда й Івана Соколових, які активно займалися благодійною діяльністю (див. детальніше: Діденко Т. Дещо про діяльність Ніжинського благодійного товариства / Т. Діденко // Ніжинська старовина. – 2009. – Вип. 8 (11). – С. 73–80).

¹⁶ Імовірно, Сергій Ілліч Сенник – ніжинський купець, певний час був головою ради «Судо-сберегательного товарищества».

¹⁷ Імовірно, Андрій Іванович Литвиненко – ніжинський купець, відомий благодійною діяльністю.

¹⁸ Відомі імена Матвія Павловича Гомоляка з родини купців та Івана Микитовича, який входив у раду попечителів комерційного училища.

¹⁹ Ім'я купця Галати згадує Леонід Глібов у своєму нарисі про Ніжин: «Есть много лавок в Нежине. Из бакалейных мы можем указать только на три, как на лучшие, – это купцов: Кириленка, известного больше под именем Галаты, Радиловского и Синельщиковых...». Див.: Глібов Л. Нежин. (Из дорожных заметок 1860 / Леонід Глібов. – Режим доступу: // http://ukrlit.org/hlibov_leonid_ivanovych/nezhin_iz_dorozhnykh_zametok.

²⁰ Ідеться про Миколу Яковича Москаленка, діда Сергія Корольова по лінії матері. Із сімейних переказів дочки Сергія Павловича Наталі: «Декабря 2 дня у Нежинского Мещанина Иакова, Игнатиева сына, Москаленко, и законной жены его Пелагеи, Алексеевой дочери, родился Николай». Мальчик в шесть лет остался сиротой. Отец его уехал по делам в Москву и умер там от холеры. Мать умерла, не успев вырастить

ская торговля Лазаренко²¹ и Дьяченко²². Так как часть этих помещений была в броне мужского монастыря или близко от него, то в них не разрешалось продавать алкогольные напитки. Поэтому ренсковые погреба этих магазинов находились на улице Кушакевича.

В Нежине была большая греческая колония. Грекам Екатерина Великая дала преимущественное

детей, а их было четверо. Старшего, Николая, взял к себе дядя, богатый нежинский купец Н. Г. Кириленко, который приютил сироту, но не приблизил его к себе, а воспитывал как будущего приказчика, в качестве которого тот долгое время у него и работал. В дальнейшем ему повезло: однажды хозяин заплатил ему жалованье лотерейными билетами, и он выиграл в «Золотой лотерее» две тысячи рублей. После этого он смог открыть свое дело, стал купцом второй гильдии. Ему было тогда уже сорок два года. <...> Николай Яковлевич, по наружности и характеру типичный украинец, числился «казаком Нежинского полка». <...> Став купцом, Николай Яковлевич открыл свой магазин. В Нежине, на углу Гоголевской (до 1881 г. она называлась Мостовой) и Стефано-Яворской улиц были две лавки: с одной стороны – «Бакалейная торговля Н. Я. Москаленко», с другой – «Гастрономическая торговля Н. Г. Лазаренко» – родственника семьи Москаленко. Кстати, оба купца вместе с другими знатными людьми города, среди которых были депутат от духовенства отец Дмитрий Степановский и председатель земской управы Г. В. Забелло, входили в число гласных нежинской городской Думы. <...> [Жена Н. Я. Москаленко] <...> Мария Матвеевна узнала рецепт засолки огурцов. Осторожно начав дело, она вскоре развернула его широко. <...> «Соления Москаленко». <...> В городе считали, что торговые успехи Москаленко связаны с тем, что Мария Матвеевна «разумно ведет хозяйство». <...> Неподалеку расположен магазин «Сільгосппродукти» – бывшая лавка моего прадеда Н. Я. Москаленко, напротив нее – «Трикотажа» – бывшая лавка Н. Г. Лазаренко» (див.: Королева Н. С. П. Королев: Отец: К 100 летию со дня рождения : в 3 кн. / Н. С. Королева ; [совет РАН по космосу]. – М. : Наука, 2007. – Кн. 1 : 1907–1938 годы. – С. 26–33, 75).

²¹ Див. прим. 20.

²² Відомі імена Андрія Пантелеймоновича та Петра Пантелеймоновича Дяченків – ніжинських купців, які займалися бакалійною торгівлею. Родині належав будинок, де нині розміщена експозиція краєзнавчого музею.

право торгівли и промислов²³. Колонія эта настолько разбогатела, что имела свою церковь, сохранившуюся до сих пор, кроме колокольни, которую варварски разрушали много лет до и после войны. Колонія имела греческое училище, греческое кладбище (ныне основное кладбище – кладбище города Нежина) и много домов своеобразной греческой постройки. Вход был со двора через портик с чотырьма колоннами. Дома эти были одноэтажными с большим полуподвальным помещением, где обычно располагались погребя и склады. Один из таких домов, дом Попова²⁴, сохранился на ул. К. Маркса № 6. В таком греческом доме по улице Кушакевича (ныне Батюка) сзади памятника Гоголю, принадлежавшем

²³ «Ці рішення знайшли відображення в жалуваній грамоті Катерини II від 21 травня 1779 р., за якою грекам виділялися земельні наділи в розмірі 30 дес. на душу населення. Грамота звільняла греків від рекрутської повинності, державних податків, надавала грекам територіальну автономію з правом мати свій суд і внутрішню поліцію, які б формувалися на виборних засадах з представників народу на підставі загальнодержавних законів.

Як і у випадку з греками Ніжина, права і привілеї грецької громади Північного Приазов'я неодноразово підтверджувалися самодержцями, які приходили до влади в Російській імперії після Катерини II. <...> У четвертому пункті указу Катерини II від 1 вересня 1785 р. йшлося про те, що замість суду грецького братства, який діяв у ніжинських греків, утворюється новий орган грецького самоврядування – Ніжинський грецький магістрат. Ця установа за своєю структурою та судовими функціями була подібна ратушам, що зумовило доволі чіткий механізм розбудови її організаційних засад та окреслення сфер компетенції» (див.: Подгайко М. Самоврядування грецьких громад в Україні (середина XVII – 70-ті рр. XIX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / М. К. Подгайко. – К., 2006. – С. 11–12).

²⁴ «Дом Попова» – відоме ім'я Африкана Дмитровича Попова, колезького радника, гласного ніжинських повітових Земських Зборів.

в начале столетия Москаленко, воспитывался у бабушки с двух до восьми лет творец практической космонавтики Сергей Павлович Королев¹¹. Дом этот сгорел во время II мировой войны, на его месте установлена мемориальная глыба. До сих пор остались фамилии потомков греков: Попандополо, Сарачопуло, Крементуло, Спелиоти, Понайоти.

ОБЩЕСТВО И УКЛАД ЖИЗНИ ГОРОЖАН

Город был представлен центром: улицы Гоголевская, Миллионная, Московская, Киевская, Графская, Лицейская, Земская. Здесь проживали дворяне, купечество, разночинцы: учителя, судейские и др. Окраинами Нежина были Магерки, Авдеевка, Коваливка и др., население которых – крестьяне и ремесленники – занималось сельским хозяйством и промыслами. Было еще казачье сословие, которое имело свою казачью управу на Казачьей улице²⁵. В связи с делением жителей на сословия могу привести любопытный факт из своей жизни, так как я побывал в нескольких сословиях.

Родился я в 1897 году, когда мой отец был купцом второй гильдии и в моей метрике в графе «сословие» было написано: сын купца. Отец мой до занятия торговлей имел звание казака иррегулярного Нежинского полка, ведущего происхождение со времен Хмельницкого. Когда я в 1916 году окончил Нежинскую классическую гимназию^{III}, то для поступления в Киевский политехнический институт нужно было представить аттестат зрелости, метрическое свидетельство, свидетельство о благонадежности от

²⁵ Сучасна вул. Червонокозача. Свого часу отримала назву за розміщенням десь на початку вулиці (від рогу вул. Київської (нині – Шевченка) станової козачої управи. (див.: Дудченко Г. Вихідна документація відділу освіти Ніжинської міської управи в 1941–1943 роках / Г. Дудченко, В. Кондрашов // Ніжинська старовина. – Вип. 4 (7). – 2007. – С. 88).

жандармского управления города Нежина и справку о сословии. Когда я обратился в купеческую управу о выдаче мне справки, на что мне сказали: «Так как после смерти Вашего отца в 1911 году семья перестала платить гильдию, вы не можете получить звание сына купца». Тогда я обратился в казачью управу и сказал, что мой отец и дед были казаками Нежинского полка и попросил справку о сословии. Но мне ответили, что отец выписался из казачества и перешел в купеческое сословие, а казачество обратно в свое сословие не принимает в связи с тем, что существует реестр Казаков с времен Екатерины II, который не может расширяться. Тогда я обратился в мещанскую управу и в звании мещанина поступил в Киевский политехнический институт^{IV}.

Каждое сословие было представлено своим обществом. На Гоголевской были Дворянский и Купеческий клубы. Дворянский клуб был в здании, где сейчас библиотека пединститута (помилка, тут був Купецкий клуб. – Ред.). Было также и офицерское собрание на Московской улице, где стояла 44-я артиллерийская бригада. Народный дом стоял около Магерского моста. Здание не сохранилось. В дворянском клубе собирались состоятельные дворяне и разночинцы, помещики, судейские, учителя. В купеческом клубе собирались в основном купцы. В клубах мужчины чаще всего играли в карты, а для женщин иногда устраивались вечера с концертами и танцами.

Большие праздники по традиции отмечали дома в семейной обстановке. Мои родители не ходи-

ли в клубы. Отец формально состоял членом купеческого собрания, но ходил туда только на выборы и в теплый туалет, в карты он не играл.

В то время был крепок культ семьи: люди предпочитали собираться не в клубах, а у себя дома по праздникам и на семейные торжества. Представители отдельных профессий, как, например, судейцы²⁶, учителя собирались один раз в месяц в определенный день недели на журфиксы (в пер. «закрепленный день»)²⁷. На таких журфиксах бывал скромный чай с домашним печеньем, но главную часть вечера составляли пение под фортепиано и гитару, музыка, декламация. Читали большей частью разные новинки, особенно из антологий «Чтец-декламатор» и журнала «Нива» и др. Мужчины играли в карты. Нужно сказать, что азартная карточная игра на деньги была тогда стихийным бедствием. В нашей семье, проиграв в карты большую сумму, застрелился муж сестры – учитель гимназии, спустя два года после окончания института. Благодаря журфиксам проявлялись местные таланты, что играло в их жизни впоследствии важную роль.

Домашние вечера устраивались в различных семьях для молодого поколения^V. На них танцевали, пели, ставили живые картины, пьесы, разыгрывали шарады. Летом это проводилось в саду, где играли в

²⁶ Правники.

²⁷ Журфикс (фр. *jour fixe* – фиксированный день) – певний день тижня, який визначався родиною для прийому гостей, які в цей день могли з'явитися без запрошення.

горелки, крокет, городки и другие игры. Большие усадьбы были у Шуневиной (против Авдиевской церкви), Гржимайло²⁸ на Графской улице, Москаленко²⁹, Ансютиных³⁰, Пашковской³¹. В доме Заньковецких в районе Васильевской улицы собирались поклонники таланта Марии Константиновны. Я помню прекрасный снимок на витрине фотографии Малкиного³² на Гоголевской улице, где в центре группы сидела Мария Константиновна, окружаемая шестью студентами, среди них были братья Воскресенские, Дога и др. Заньковецкая, будучи уже знаменитой актрисой, ежегодно приезжала в Нежин с труппой Саксаганского и Садовского. Они ставили в Нежинском летнем театре, сгоревшем во время войны, несколько пьес за сезон. С участием Заньковецкой я видел «Цыганку Азу», «Наталку-Полтавку», «Суету». На одном из таких спектаклей был представлен шинок, в котором еврей торговал водкой; какой-то запорожец, который «против воли пропил воз – все казачье добро», требовал дать ему «горилки» в долг. Так как долг был безнадежным, еврей отказывал ему. Казак схватил еврея за шиворот и тряс, а тот

²⁸ Відомі імена статського радника Гржимайла Євгенія Степановича та генерал-майора Гржимайла Олександра Ігнатовича. Див. детальніше.: В. Смельянов. Указ. праця. – С. 88, 90.

²⁹ Див. прим. 20.

³⁰ Відомі імена купця Федора Ансютина та вчительки двокласного жіночого міського приходського училища Іуліанії Федорівни Ансютіної. Див.: В. Смельянов. Указ. праця. – С. 87.

³¹ Див. прим. 9.

³² Ідеться про фотоательє родини Малкіних, з яких відоме ім'я Фруми Хаїмівни Малкіної, однієї з перших жінок-фотографів.

вопил на весь театр. Эта утрированная игра вызвала возмущение какого-то еврея, сидевшего на галерке, и он начал кричать: «Довольно!». Тогда полицмейстер Басанько, сидевший во втором ряду справа, привстал, обернулся и на весь театр ответил: «Кому довольно, а кому и нет!».

В свое время памятник Заньковецкой – бюст на колонне – стоял в садике около Николаевского собора. Сейчас в Нежинском краеведческом музее есть уголок памяти Марии Заньковецкой. После войны народный артист УССР главный режиссер Киевской оперы, Михаил Павлович Стефанович (с Мишей Стефановичем я учился в одном классе в Нежинской классической гимназии. Его отец был в Нежине членом окружного суда), ездил в хутор Заньки под Нежином открывать там в школе уголок-музей Марии Константиновны. Псевдоним «Заньковецкая» был взят ею по названию хутора Заньки. По мужу, офицеру Нежинской артиллерийской бригады, она была Одосовская³³.

По уровню быта в дореволюционное время общество Нежина можно разделить на имущественные категории, условно – сословия^{VI}. Я отношу нашу семью к среднему сословию, так как купечество жило в достатке, пока процветала торговля. Стоило только заболеть отцу и матери попробовать вести торговлю, как через полтора года наступило

³³ Саме Адасовська – справжнє прізвище Марії Костянтинівни Заньковецької, а заміжня вона була за Олексієм Хлистовим, капітаном артилерії, з яким познайомилася в Ніжині.

банкротство. Торговля была продана с молотка после смерти отца, а дом на Миллионной улице остался в семье только потому, что он был заложен по первой закладной у брата моей матери Тимофея Михайловича Малинки. Если при жизни отца достаток семьи был такой, что все пять сестер получили среднее образование в гимназии, а одна из сестер училась на Высших женских курсах в Одессе, то после смерти отца, когда мне было 14 лет, мать жила с того, что держала двух квартирантов по 15 руб. в месяц. В силу конкуренции доход от торговли был, тем не менее, невелик даже в благополучное время, и поэтому мои сестры сразу после окончания гимназии шли работать сельскими учительницами, получая 20 руб. в месяц и квартиру с отоплением и освещением. На праздники все собирались в Нежине. Отец посылал извозчика в село Тала-лаевку, где учительствовала сестра Женья.

К той же имущественной категории относились и другие купеческие семьи, как-то: Москаленко³⁴ (соление огурцов и бакалейная лавка), Дьяченко³⁵ (бакалейная торговля), Кулиман (бакалейная торговля, которая после банкротства перешла к Руденко), Гук³⁶ (мясная торговля), Соколов³⁷, Сенник³⁸ (ману-

³⁴ Див. прим. 20.

³⁵ Див. прим. 22.

³⁶ Відомі імена Дмитра Павловича та Івана Павловича Гука.

«Ніжинські купці змагалися між собою за право постачати продукти харчування до лікарняної їдальні. У своїй заяві міщанин Рапопорт пропонує яловичину по 2 руб. 30 коп. – на відміну від торговця Гука, в якого яловичина коштувала 2 руб. 40 коп. У випадку смерті людини, що взяла на себе підряд на постачання продуктів, умов підряду мали дотримуватися його нащадки» (див.: Дмитренко Н. Сторінки історії

фактурная торговля). В подавляющем большинстве банкротство купцов объяснялось тем, что старики переставали сами вести дела, а дети их, получив высшее образование, не вникали в торговлю. Это приводило к тому, что приказчики наживались и сами делались купцами. Сыновья купцов, которые получали высшее образование, пополняли сословие разночинцев. Сын Дьяченко стал директором банка, сыновья Москаленко, Василий и Юрий, стали учителями, Шепель – врачом, Лазаренко – инженером.

В среднюю категорию общества входили учителя, юристы, студенты, инструктора, акцизные чиновники, медперсонал. Из этих людей обычно комплектовались будущие молодые семьи. Две из моих сестер вышли замуж за учителей, две – за юристов. Большинство людей этого класса рассеялись по России и почти никого не осталось в Нежине.

Верхушку Нежинского общества составляли помещики, у которых около Нежина были имения, а в городе дома, где жила часть семьи, так как дети учились в гимназии и институте. В число этих семей входили Парпура на Судейской улице³⁹, Коробка на

земської медицини у Ніжинському повіті (1864–1904 роки) / Н. Дмитренко // Ніжинська старовина. – 2010. – Вип. 9 (12). – С. 90).

³⁷ Див. прим. 15.

³⁸ Див. прим. 16.

³⁹ «Парпура на Судейской улице» – ймовірно, Парпура Петро Парфентійович, дворянин, с. Колісники, мав 1131 дес. землі (див.: В. Смельянов. Указ. праця. – С. 90).

Судейська вулиця в Ніжині (сучасна вул. Гребінки) знаходиться в старому місті, одна з найдавніших у місті, з'явилася, ймовірно, ще в XVII ст., коли на території окольного міста всередині міських укріплень

Почекивой улице⁴⁰, Шепель на Миллионной⁴¹, Троцины на Миллионной около женского монастиря⁴². Быт их определялся доходами от хозяйства,

почала формуватися цивільна забудова та вулична система. За час існування змінила кілька назв – спершу була Грецькою (починалася й частково проходила через квартал, де оселились ніжинські греки), потім Судейською – на вулиці розміщувався Окружний суд (сучасна загальноосвітня школа № 1, до перепрофілювання під суд у 1863 р. – Присутні місія (перебудова 1810-х років кам'яниці кінця XVIII ст. ніжинського грека М. Пелепонова)), у радянський час була Радянською, Бібліотечною (розміщувався бібліотечний технікум, зруйнований у 1943 р.); нинішня назва – з 1960 р., на честь відомого випускника Гімназії вищих наук, українського поета Є. П. Гребінки (див.: Спасский Ф. Предания города Нежина (подготовка к печати, комментарии и послесловие С. Зозули) / Ф. Спасский // Ніжинська старовина. – 2012. – Вип. 13 (16). – С. 83).

⁴⁰ «Коробка на Почекивой улице» – ймовірно, Коробка(о) Павло Степанович (1846–1919), правознавець, освітній діяч і добродієць; дільничий мировий суддя Ніжинського повіту, автор книги «Заметки мирового судьи» (див. детальніше: В. Ємельянов. Указ. праця. – С. 92–93). Про вул. Почекіну див. прим. 45.

⁴¹ «Шепель на Миллионной» – ймовірно, Д. Шепель, голова управи в Ніжинському повіті на поч. XX ст. (див.: Шкурко М. Підтримка гетьмана Павла Скоропадського на Ніжинщині / М. П. Шкурко, М. М. Науменко, В. М. Ємельянов // Національна та історична пам'ять : зб. наук. праць. – К. : ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. – Вип. 7. – С. 295). Відомий також Шепель Порфирій Олексійович – міщанин м. Ніжина, який володів 285 дес. землі (див.: В. Ємельянов. Указ. праця. – С. 90). Про вул. Мільйону див. прим. 6.

⁴² «Троцины на Миллионной около женского монастыря» – Троцина Костянтин Єлисейович (1827–?), дійсний статський радник, предводитель дворянства Ніжинського повіту. «Випускник Ніжинського ліцею, автор праць про необхідність звільнення селянства, перший голова земської управи Чернігівської губернії», друг В. В. Тарновського (Троцини мешкали неподалік Качанівки). Н. Товстоляк зазначає, що матір К. Є. Троцини звали Оленою Дмитрівною (вона «була рідною сестрою дружини Г. С. Тарновського Ганни Дмитрівни». Сам К. Є. Троцина «одружився з М. Г. Ракович, племінницею Г. Д. Тарновської» (див.: Товстоляк Н. Суспільно-політична діяльність В. В. Тарновського (стар-

которое давало всего 3% от стоимости имения. Поэтому неумелое ведение хозяйства, часто с помощью управляющих, в основном поляков, приводило помещиков к разорению. Так разорились родовые имения Кочубея в Вороньках, где моя сестра Оля была учительницей. Управляющий этим имением поляк Жолнировский построил себе шикарный дом напротив института Безбородько⁴³, который стоит и поныне. Разорение помещиков часто приводило к краху и купцов. Так, например, в лавке отца была заборная книга помещика Кочубея из Вороньков, после разорения которого и продажи его имения с молотка, отец получил только 50% суммы, которую должен был Кочубей.

Одной из немногих неразорившихся до революции помещиц была Троцина⁴⁴ в селе Дорогинке – родине моей матери. Она доживала свой век после революции у крестьянина Сокола, сыну которого она дала образование в Нежинской гимназии.

Помимо рядовых помещиков были родовитые дворяне, занимавшие когда-то большие государственные посты, как например, Почека⁴⁵, именем

шого) в 30-40 рр. XIX ст. / Н. М. Товстоляк // Сіверянський літопис. – 2005. – № 1. – С. 43–49. Див. також: В. Ємельянов. Указ. праця. – С. 91–92). Про жіночий монастир див. прим. 68.

⁴³ Нині – Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя.

⁴⁴ Див. прим. 42.

⁴⁵ «Почека, именем которого была названа улица» – відомі дворяни Почеки, що ведуть свій родовід від Почеки Якова Максимовича (?–1772), полкового писаря Ніжинського полку. «Введенська вулиця в Ніжині (сучасна вул. Богуна) – одна з двох паралельних вулиць (інша – вул. Міліонна, сучасна Овдіївська), що обрамляли територію форштадту

котрого была названа улица, Разгоновы⁴⁶ на Лицейской улице, Гржимайло⁴⁷ на Графской улице. Дети некоторых из них учились не в Нежине. Сыновья генерала Разгонова учились в пажеском корпусе в Царском селе, а дочь – в Смольном институте благородных девиц. В высшее общество входил также предводитель дворянства Высоцкий, члены суда Рыжков, Стефанович, семьи профессоров Нежинского историко-филологического института, Рязанов⁴⁸, Тихомиров⁴⁹, Сребницкий⁵⁰, Фогель⁵¹,

XVIII ст. – житлового кварталу поза західними укріпленнями Старого міста. Починалася відразу за Київською брамою укріплень (територія сучасної пл. Леніна), тягнулася на захід до Введенського жіночого монастиря, від якого отримала назву. Сучасна назва – з 1921 р. Будинок предводителя повітового дворянства, останнього полкового писаря Ніжинського полку Якова Почеки, ревнителя звичок доби пізньої Гетьманщини (“слизаветинські колонії”) був, мабуть, головною “родзинкою” забудови, позаяк вулиця мала саме таку неофіційну назву» (див.: Ф. Спасский. Указ. праця. – С. 84).

⁴⁶ Найбільш відомим представником роду Розгонових в Ніжині був Розгонов Йосип Федорович – надвірний радник, лікар Ніжинського шпиталю при богодільні (див.: Милорадович Г. А. Родословная книга Черниговского дворянства : [в 2-х т.] / граф Григорий Александрович Милорадович. – СПб. : Губ. тип., 1901. – Т. II, ч. 3. – С. 275).

⁴⁷ Див. прим. 28.

⁴⁸ Рязанов Володимир Іванович (1867–1936) – видатний український і російський філолог-славіст, літературознавець (див.: Гранатович Л. Викладачі Ніжинської вищої школи Ч. 1: 1820–1920 : біобібліогр. покажчик / Л. В. Гранатович ; Ніжинський держ. педагогічний ун-т ім. Миколи Гоголя ; Фундаментальна бібліотека ; Центр гоголезнавчих досліджень. – 2-ге вид. – Ніжин : НДПУ ім. Миколи Гоголя, 2001. – С. 159).

⁴⁹ Тихомиров Павло Васильович (1868–?) – філософ, богослов, письменник, професор Ніжинської вищої школи з 1906 до 1922 року (див.: Гранатович Л. Указ. праця. – С. 191–192).

Трусевич⁵², Добиаш⁵³, председатель городской управы генерал Семенов⁵⁴. К этому же обществу относились офицеры артиллерийской бригады, которые часто женились на девушках этого круга. Например, полковник Максимович женился на Гржимайло, офицеры Сальков и Опонов были женаты на дочерях городского головы Лилеева⁵⁵. Каков был достаток каждого из названных семейств, сказать трудно. Бытовала пословица: «Никто не ведает, кто как обедает». Внешним показателем их высокого положения было наличие собственного выезда. Некоторые имели парные экипажи, как например, член суда литовец Сауло, Довгело⁵⁶, Гук⁵⁷. Большинство же имели

⁵⁰ Срібницький Іван Панасович (1850–1903) – історик, дослідник Гімназії вищих наук кн. Безбородька в Ніжині (див.: Гранатович Л. Указ. праця. – С. 189).

⁵¹ Фогель Андрій Магнусович (1852–1898) – філолог-латиніст, ординарний професор Ніжинського Історико-філологічного інституту князя Безбородька з 1893 до 1898 року (див.: Гранатович Л. Указ. праця. – С. 199).

⁵² Імовірно, Турцевич Іван Григорович (1856–1938) – філолог-латиніст; ординарний професор кафедри римської словесності при Ніжинському Історико-філологічному інституті князя Безбородька, згодом – професор класичної філології у Ніжинському інституті народної освіти (див.: Гранатович Л. Указ. праця. – С. 197).

⁵³ Добиаш Антон Вячеславович (1847–1911) – філолог-славіст; професор (з 1878), інспектор (1882–1890), директор (у різні роки) Інституту князя Безбородька (див.: Гранатович Л. Указ. праця. – С. 56).

⁵⁴ Див. прим. 7.

⁵⁵ Лілесев Михайло Іванович (1849–1911) – історик, педагог; викладач Ніжинського Історико-філологічного інституту князя Безбородька (1878–1911). Із 1904 до 1908 року – міський голова в Ніжині (див.: Гранатович Л. Указ. праця. – С. 114–115).

⁵⁶ Імовірно, Володимир Федорович Довгело – титульний радник, призначений повіреним (станом на 1911 рік).

одиночные пролетки и сани, как например, член суда Рыжков⁵⁸, Семенов⁵⁹, городской голова, учительница французского языка Гржимайло⁶⁰, бывший купец Кулиман. Этот личный транспорт держался больше для престижа. Проще было пользоваться извозчиками, десятки которых стояли на Центральной Базарной площади. Стоимость проезда на вокзал на парном извозчике была около рубля, а на одноконном – 30–40 коп.^{VII} На собственном выезде Рыжковы отвозили сына в гимназию, хозяйка ездила на базар, Гржимайло, преподававшая французский язык, ездила в гимназию Кушакевич, на Гоголевскую улицу с Графской; Кулиман, живший на Киевской улице, ездил на Гоголевскую в дворянский клуб играть в карты почти каждый день, а выезд стоял около клуба в ожидании возвращения хозяина.

Только в 1913 году в Нежине начал появляться автомобильный транспорт^{VIII}. Первым механическим транспортом была трехколесная циклонета с открытым кузовом и двухцилиндровым двигателем земского агронома Гамбургера. Он обучил молодого человека из села Вертиевки и выпустил циклонету на биржу. Так как многие хотели покататься на новом транспорте, циклонета была нарасхват, и, конечно, нежинские дельцы решили конкурировать с ним.

⁵⁷ Див. прим. 36.

⁵⁸ Імовірно, Ришков Олександр Ілліч – дійсний статський радник, член Окружного Суду м. Ніжина на поч. ХХ ст.

⁵⁹ Див. прим. 7.

⁶⁰ Гржимайло Ольга Олександрівна – викладач французької мови в жіночій Гімназії П. І. Кушакевич.

Банковский служащий Ременюк, большой спортсмен-велогонщик, уговорил директора банка Зискинда купить в Киеве подержанный автомобиль «Бенц» и пустить его на биржу. Автомобиль успешно конкурировал с извозчиками до самой революции. Такой явный заработок не мог не соблазнить предпринимателей. Ими оказались владельцы двух фотографий на Гоголевской улице Серебряник⁶¹ и Малкин⁶². Они вложили в это дело приличный капитал: купили новую циклонету с четырехцилиндровым двигателем и закрытым кузовом – лимузин. История с этой циклонетой была известна на весь Нежин. Когда киевский шофер, выгрузивший циклонету на вокзале, посадил в нее обоих владельцев, приехал в город и хотел заехать в гараж при доме Рапопорт на улице Гоголевской и площади, где была фотография Малкина, циклонета перевернулась при въезде на высокий парапет тротуара. Нетрудно себе представить, какой крик подняли этих два богатых еврея, на которых посыпались стекла из лимузина. Сбежалась вся улица ставить на колеса циклонету. Так они и не выехали на биржу, а простояли около года в сарае, после чего какой-то механик из Киева купил ее за бесценок.

Единственным собственным автомобилем для личного пользования был новый «Остин» с открытым верхом, он принадлежал графу Тышкевичу,

⁶¹ Серебряник точніше Серебреник. В равинській книзі є запис Серебренніков Арон Хаїмович та Серебрений Елья Бенціанович (Мень М. Нежинские цадики и их современники / Мойсей Мень. – Нежин, 2007. – С. 138). Серебреник А. – власник фотоательє в Ніжині.

⁶² Див. прим. 32.

усадебна которого была на Васильевской улице. Почти единственными пассажирами этого роскошного автомобиля были директор коммерческого училища Чубин и его жена Сеник, которые раза два в неделю ездили покататься в Ветхое или на вокзал.

Всеобщий интерес в городе вызвал приезд в Нежин инженера путей сообщения Мельникова. В 1910 году начала строиться железная дорога через Нежин на Чернигов и Петербург. Это было большое событие по масштабу капиталовложения. Начальник строительства Мельников снял двухэтажный дом мануфактурного купца Соколова, где при советской власти был роддом. На первом этаже была контора строительства, на втором – квартира. У инженера был выездной экипаж и пара верховых лошадей, на которых он с женой иногда выезжал на стройку. Чтобы представить себе эту личность, надо вспомнить об институте путей сообщения в Петербурге. Этот институт считался самым аристократическим учебным заведением в России. При поступлении в него был большой конкурс, человек около 20 на одно место, но держали экзамен туда в основном дети обеспеченных родителей. Во всей России этих студентов называли белоподкладочниками, так как сюртуки у них были на белой шелковой подкладке и красивая шинель с зелеными кантами и наплечниками с царской эмблемой. И только очень талантливые и напористые разночинцы могли удержаться в этой среде. Среди окончивших этот институт из Нежина был золотой медалист, сын извозчика Козинца.

Жизнь и стиль работы инженера Мельникова сразу заставили многих гимназистов задуматься о своих знаниях для конкурса в технические вузы. В моей классической гимназии 4 человека тоже определили свою судьбу – добиваться звания инженера. Ставка инженера-путейца была настолько высока (около 500 руб. в месяц), что он многое мог себе позволить, не давая себя втянуть во взяточничество. Студентом мне пришлось жить со старым техником-путейцем, который прошел половину России при изыскании на постройку железных дорог. Он рассказал мне многое о работе инженеров-путейцев. Так, например, начальник постройки дороги сдавал отдельные работы, как-то: земляные работы, постройку мостов, оснащение дороги и строительство железнодорожных зданий отдельным подрядчикам по конкурсу. Почти всегда здесь сталкивались интересы заказчика и подрядчика. Так, подрядчик просил принять инженера земляное полотно на 5–10 верстах. Видя, что кромка отсыпана в соответствии с договором, он, тем не менее, тянул с приемкой, пока не пройдут дожди, которые смывали кромку земли и приходилось досыпать тысячи кубометров грунта. Подрядчик старался в этом случае дать взятку и сбыть поскорее с рук заказ. Честным приработком для инженеров-путейцев считалось участие в паях акционерного общества по постройке дороги и в подрядах на отдельные работы. Это касалось высокооплачиваемых инженеров. Честный и высокий заработок позволял этим людям жить открыто, богато и красиво. В отличие от

высокооплачиваемых государственных чиновников, купцы и помещики часто оказывались банкротами, если жили не по средствам. Ведь если помещики имели всего 3% дохода от стоимости своего имущества, то купец зависел от конкуренции.

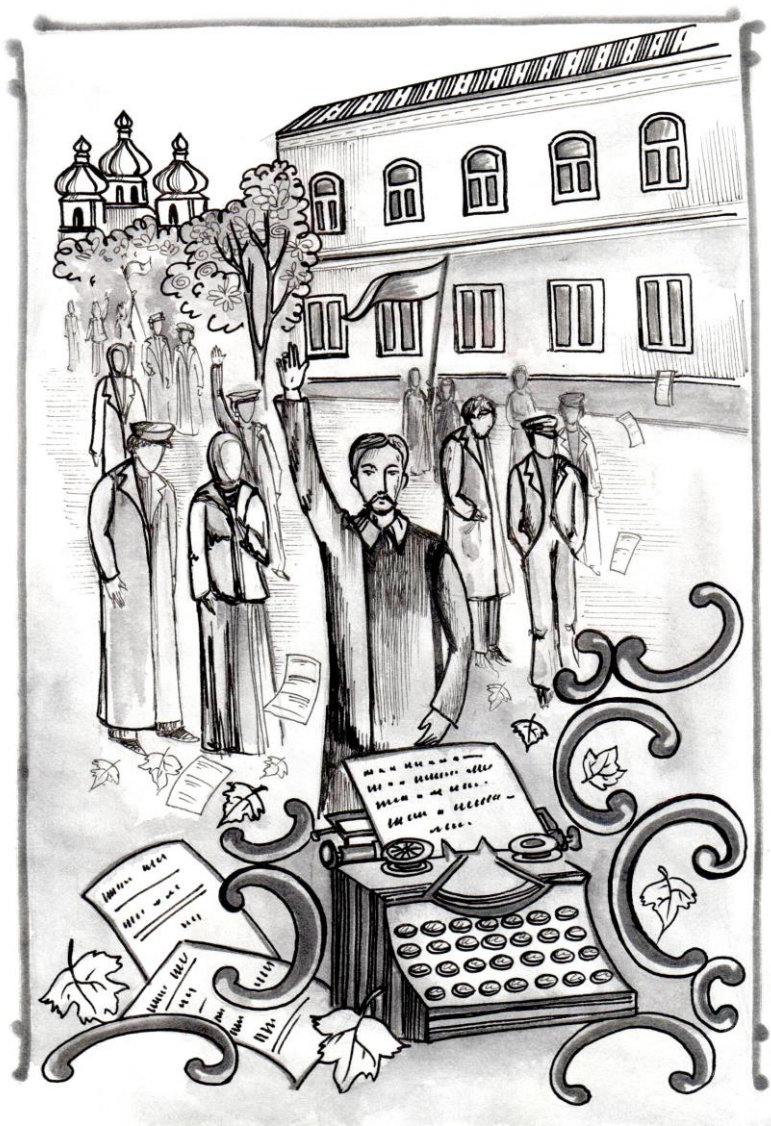
Достаток семьи определялся также наличием прислуги. Если у товарищей прокурора Спановского и Высоцкого были лакей, горничная, кухарка, то в купеческих семьях были только кухарка и горничная, а в семьях чиновников, учителей была лишь кухарка.

Еще одну имущественную категорию составляли разночинцы. Это были люди с низкими доходами. Сюда входили почтово-телеграфные чиновники, служащие городской управы, земства, акциза, учителя училищ и школ, военные чиновники, мелкие торговцы. Конечно, ни о какой прислуге в этих семьях разговора быть не могло. Можно было только удивляться, как эти люди сводили концы с концами. Со мной учился Ваня Белоровский, отец которого был телеграфистом и получал около 20 руб. в месяц. Два сына в этой семье получили высшее образование, а дочери получили среднее. На моих глазах Белоровский-отец построил маленький домик около городской управы и пожарной команды. Это стало возможным благодаря тому, что Белоровский-отец проводил в городе электрические звонки. Электрического освещения и телефонов тогда еще не было в Нежине. Другим примером может быть семья из Дорогинки Ревинского, который заведовал сельской школой и получал немногим больше учителя. В

Нежинских гимназиях учились двое его детей: сын и дочь. Сколько ему оставалось на жизнь, если он за содержание каждого ребенка платил 15 руб.

Среди людей этого достатка была семья Иваницы, делопроизводителя военного начальника, с сыновьями которого я учился в гимназии. Я до сих пор помню то хлебосоольство и гостеприимство, которым отличались эти люди и которое мы разделяли как их друзья. На все праздники бывали пироги и торты с запеченным гривенником на счастье. Только потом я понял, почему у Иваниц пили чай с сахаром-песком, а у нас с рафинадом, который стоил соответственно 9 и 11 коп. фунт. Имея мужа и двух сыновей Ефросиния Агеевна Иваница без никакой прислуги сама вела хозяйство и была активным участником патриотического общества «Союза русского народа». Она в то же время была членом благотворительного общества помощи слепым, организовывала приезд группы слепых из Киева на концерт в купеческом клубе, участвовала в постановке «Женитьбы» по Гоголю в Народном доме. В течение трех лет к ним регулярно приходил обедать гимназист Черниговский, соученик сына Юры, оставшийся с братом сиротами после смерти матери, которая работала сиделицей (продавщицей) в казенной винной лавке. Второго брата взяла на иждивение многодетная семья Воротницких.

РЕВОЛЮЦИОННЫЕ СОБЫТИЯ

После поражения России в русско-японской войне в 1905 году в России началась революция. Помню, как в Нежине по Гоголевской улице иногда проходили демонстрации с красными флагами в основном из студентов, но чаще появлялись демонстрации Союза русского народа⁶³, которые несли царский портрет, образа и хоругви. Помню, как отец во время обеда рассказал, что когда по Гоголевской проходила революционная демонстрация и дошла до лавки Москаленко, Николай Яковлевич вышел из лавки и увидел, что в передних рядах идет его сын, студент института. Николай Яковлевич пробрался в ряды и вытянул сына в лавку. Демонстрации Союза русского народа иногда оканчивались еврейскими погромами⁶⁴ и крестьяне, приехавшие на базар, воспользовались погромом, иногда возвращались с остатками еврейского имущества из разбитых лавок.

⁶³ «Союз русского народа» – російська радикальна націонал-шовіністична і монархічна політична організація, відома також як партія чорносотенців; діяла з 1905 до 1917 року.

⁶⁴ Нині історики схилиються до думки про «відсутність чорносотенного сліду» в єврейських погромах у Ніжині та Ніжинському повіті, вважають їх «стихийним явищем». Дослідники пов'язують ніжинські події з активним супротивом селян «революційному розгулу в місті» (детальніше див.: Кудінов Д. До питання революційних подій у Ніжині 1905 р.: селянський вимір / Д. Кудінов // Український історичний журнал. – 2010. – № 2. – С. 95–102. Див. також: Лейберов О. «Огради жизнь, имущество и честь русских людей, и всю истрадавшуюся Россию...» – жовтневі події 1905 року в Ніжині / О. О. Лейберов // Ніжинська старовина. – 2009. – № 8 (11). – С. 110–116).

Осталось в моей памяти и то, как среди запрещенных книг появилась книга «Капитал» Карла Маркса. Я в свое время держал эту книгу в руках, но она не вызвала у меня интереса, и в своей последующей жизни я оставался равнодушным к политике^{IX}.

Запали же в мою память имена людей, которые несли на себе печать революционного героизма. Одним из них был революционер Яков Стефанович. Он был сыном священника Дентовки, а его брат Павел Васильевич Стефанович был членом суда в Нежине. С его сыном Мишей я учился в гимназии. Я часто бывал у них дома и ездил к ним на дачу в имение Мусина-Пушкина⁶⁵. Случайно мне в руки попала книжка «Карийская трагедия», автором которой был Яков Стефанович. Когда я прочитал эту книжку, я расспросил о ней у Миши. Тот сказал мне, что автор книги его родной дядя. Впоследствии я прочитал в энциклопедии о революционной деятельности Якова Стефановича. Он вместе с двумя другими революционерами отпечатал царский манифест, по которому царь бесплатно отдавал землю крестьянам. Этот манифест послужил поводом к крестьянскому восстанию в Полтавской губернии, которое

⁶⁵ Графи Мусіні-Пушкіні – видатні громадські діячі, попечителі Історико-філологічного інституту князя Безбородька. Спадкоємці значної земельної власності. Відомий успадкований від Кушельових-Безбородьків класицистичний садибно-палацовий комплекс Мусіних-Пушкіних у с. Стольному Менського району – двоповерховий мурований будинок із чотирма мідними гарматами й ліхтарями, а також прибудинковими баштами, Андріївською церквою, парком, оранжересю (детальніше див.: Чернігівщина : енциклопедичний довідник / за ред. А. В. Кудрицького. – К. : УРЕ, 1990. – С. 478).

получило название «черный передел земли». Сразу арестовали Стефановича и второго автора лжеманифеста. Оба они сидели в Киевской тюрьме, в которую под чужой фамилией поступил надзирателем третий автор манифеста. Он организовал побег из тюрьмы, после чего Яков Стефанович выехал за границу. По возвращении из-за границы он попал в тюрьму второй раз и отбывал ссылку в Сибири на реке Каре в тюрьме для политических заключенных. После отбытия срока он опубликовал книгу о голодовке и восстании в карийской тюрьме. Дальнейшая жизнь его сложилась трагически. Он вернулся в родное село и кончил жизнь самоубийством, в 1915 году, поводом к чему якобы послужила гибель на войне его племянника.

Другим революционером, оставившим след в моей памяти, был родственник нашей семьи Александр Гурский, за братом которого Михаилом Гурским была замужем моя старшая сестра, Ольга Николаевна Лазаренко. Еще студентом Саша Гурский вступил на революционный путь. Его отец – священник из села Вертиевки – проклял его и лишил всякой помощи, хотя у них было достаточное количество земли, которую они сдавали в аренду.

Александр Гурский был настолько известен как революционер, что Вера Фигнер⁶⁶ в книге своих

⁶⁶ Фігнер (за чоловіком Філіппова) Віра Миколаївна (1852–1942) – російська революціонерка, терористка, член виконкому «Народної волі», пізніше есерівка, письменниця. Авторка всесвітньо відомої книги спогадів «Запечатленный труд» (у 3-х т.), що висвітлює цілий період в історії російської визвольної боротьби.

воспоминаний писала, что до ареста она скрывалась в Киеве у студента Гурского. Вероятно, с этим клеймом революционера он не смог окончить университет в Киеве. Он окончил его в каком-то другом городе, но место учителя в России он получить не смог. Поэтому он поехал учительствовать в Царство польское. Я помню, как он приехал уже после смерти отца в Нежин к матери с очень красивой женой-полькой и двумя мальчиками. Этот приезд оказался для него трагическим. Его жена поехала в Киев к врачу по женским болезням и не вернулась. Александр Гурский уехал в Сибирь с матерью жены и двумя мальчиками и изредка переписывался со своим братом Михаилом. Уже после революции 1917 года Михаил получил обратно нераспечатанный конверт с пометкой на обороте: «Адресат повесился на кладбище на кресте». Как это ни странно, все знакомые мне революционеры покончили с жизнью самоубийством или [умерли] в застенках ЧК.

РЕЛИГИЯ

В Нежине было 27 церквей и примерно 20 приходов, где окрестные жители крестили детей, венчались, отпевали покойников. Население Нежина с уважением относилось к духовенству. Это было сословие скромного достатка. Я хорошо помню настоятеля Николаевского собора (он находится около базара и сейчас восстановлен), отца Георгия Спасского⁶⁷. Во время революции 1905 года отец Георгий прятал у себя в церкви революционных студентов. С детьми отца Георгия я учился в гимназии. Младший сын его Ваня стал доктором исторических наук и был главным нумизматом Эрмитажа до недавнего времени.

Наша семья относилась к Богословской церкви на Гоголевской улице, где ныне архив^{XV}. В этой церкви священником был отец Нежинцев. А сын был священником в Нежинском женском монастыре. С внуком Нежинцева-старшего я учился в одном классе. Он очень хорошо рисовал и был спортсменом.

Нежинский женский монастырь был на Миллионной улице, где имел большую усадьбу с каменной оградой. В ограде была церковь и часовня. Монастырь имел хозяйство с конной мельницей и пекарней. Доходной частью монастыря была двухэтажная

⁶⁷ Георгій (Спаський) (?–1921) – православний священник, протоіерей, настоятель Миколаївського собору в Ніжині (1905 р. вінчав батьків майбутнього конструктора космічних кораблів Сергія Корольова). Законоучитель при Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька (1895). Врятував від погрому 30 єврейських родин.

гостиница⁶⁸, на углу Гоголевской и площади. При гостинице и на вокзале были две работницы. Раз в неделю на вокзал ехала монастырская линейка, запряженная двумя лошадьми, на которой 10–12 монашек ездили на церковную службу. На вокзале был еще киоск, в котором продавались изделия монашек: сумочки, шитые золотом туфельки, кошельки и другие рукоделия. Особенно славились закладки в книжки.

Монашеская гостиница считалась самой аристократической и дорогой. Условия были настолько комфортабельны, что богатые холостяки жили там постоянно, как например, товарищ прокурора. Помимо усадьбы в городе монастырь имел скит в лесу около села Ветхого⁶⁹, где была церковь и большая

⁶⁸ Введенський жіночий монастир – заснований у середині XVII ст. на межі форштадту за Київською брамою та аграрного передмістя Овдіївки (її «кутка» – околиці Євлашівки). Історики згадують будинок монастирського готелю, втім, розташований він був «поруч – через дорогу» (див.: Морозов О. Маловідомий опис Ніжина 1766 року / О. Морозов // Ніжинська старовина. – 2008. – Вип. 6 (9). – С. 88). На думку дослідників, у своїх спогадах О. М. Лазаренко припускається неточності, оскільки двоповерховий готель знаходився на розі Гоголівської та Київської (нинішньої Шевченка) вулиць і «належав не жіночому Введенському монастирю, а чоловічому Благовіщенському. Останньому з 1716 р. був підпорядкований Ветхоріздвяний чоловічий монастир, поруч із котрим знаходився скит згаданого жіночого монастиря» (див. редакторські коментарі до статті: Вуич Л. «Какое счастье ссудила нам судьба, послал в мир в доме батюшки Спасского!») (Из воспоминаний Ивана Георгиевича Спасского) / Л. Вуич // Ніжинська старовина. – 2011. – Вип. 11(14). – С. 44).

⁶⁹ Ветхе було не селом, а урочищем західної околиці Ніжина, що нині входить у межі міста. Згаданий нижче священник – Микола Олексійович Переяславцев, насправді був тестем отця Георгія (див.: Вуич Л. Указ. праця. – С. 44).

сельскохозяйственная ферма. Священником там был Спаский-старший – отец Священника Георгия из Собора. Моя сестра Лида, которая училась в гимназии с Женей Спаской, внучкой священника, часто гостила в Ветхом по несколько дней, особенно в период экзаменов в гимназии.

Выезды на извозчиках в Ветхое, где монашки принимали гостей, были самыми увлекательными поездками на природу. Все вспоминали чай из самовара со сливками и сдобными булочками. Все это давало доход монастырю.

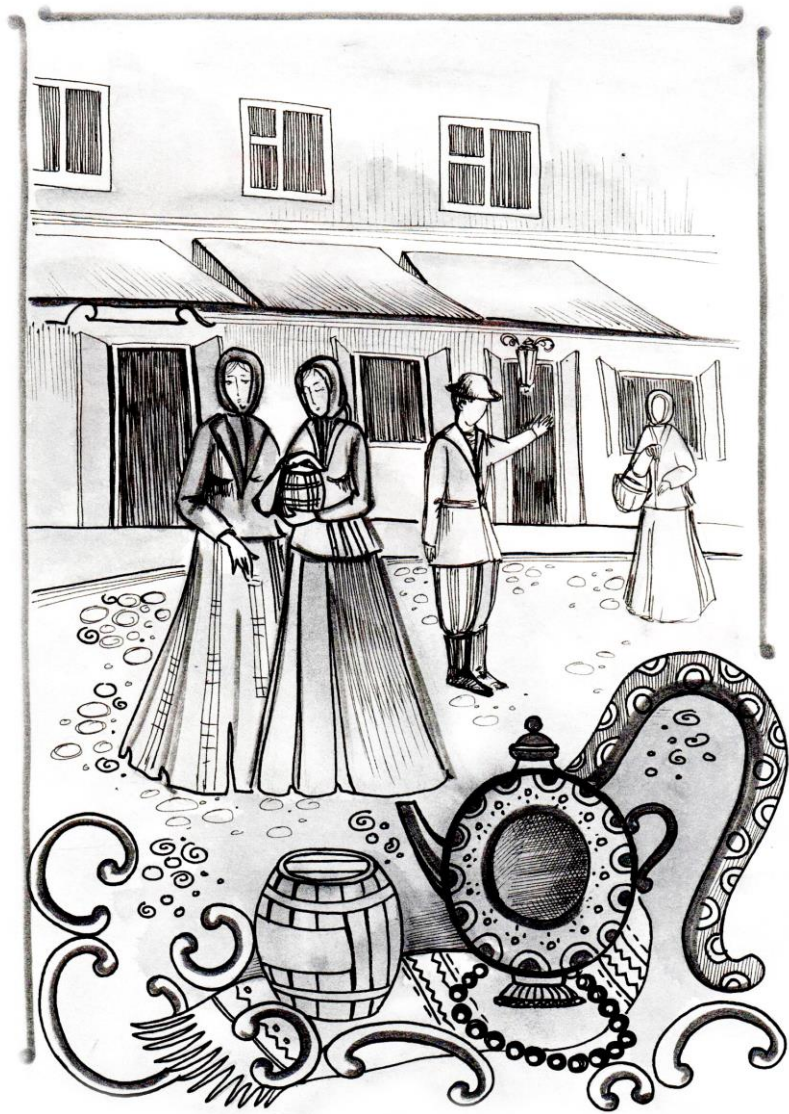
Все монашки были искусными рукодельницами. Обеспеченные семьи заказывали в монастыре приданое для своих дочерей. Это были добротные высококачественные вещи, выполненные с тонким художественным вкусом, мягкие легкие стеганные ватные одеяла с разными замысловатыми узорами, прекрасное постельное белье из голландского полотна с прошвами ручной вязки или шитым с монограммами, вшитые и мереженные полотенца, ночные рубахи с кружевами, изысканное носильное белье на все сезоны и разные вкусы. При женском монастыре была церковно-приходская школа через дорогу напротив монастыря. Настоятельницей монастыря была игуменья, как правило, со средним образованием. В отличие от мужского монастыря, который не пользовался популярностью, женский монастырь способствовал повышению культуры в городе.

РЕМЕСЛА И ПРОМЫСЛЫ

Вокруг центра Нежина были дома с приусадебными участками. Люди, которые жили на окраинах города, назывались подворчанами, вероятно, от украинского слова «подвір'я». Невольно вспоминаются слова из песни: «Нащо мені на подвір'ї воли та корови, якщо в мене гарні та чорні брови». Хозяевами этих усадеб были крестьяне и ремесленники. Достаток был самый разный, начиная от лошадей, волов и коров, кончая свиньями и домашней птицей. Помимо огородов около дома, эти жители часто имели участки полевой земли за городом. Благодаря им Нежин не нуждался в привозных продуктах.

Ремесленники занимались бондарством, ткачеством, кузнечным делом, сапожничали. Профессиональное мастерство было настолько высоким, что кузнецы делали полностью телеги, пролетки, экипажи. Среди этих бывших цеховых мастеров, от которых в мое время сохранились только фамилии, Цехмистренко, Майстренко, Коваленко, Бондаренко. Это были умельцы, о которых знал весь город. Так, в Нежине было два оружейных мастера: Сорокин и Ковтун. Мой двоюродный брат Дмитрий Малинка был охотником, мы любили оружие. Поэтому мы часто ходили к этим мастерам посмотреть на их искусство. Жили они крайне бедно. Значительно лучше жили мастеровые по ремонту швейных машин, велосипедов. Большею частью это были евреи:

Гробштейн⁷⁰, Фонарев⁷¹. Они также занимались продажей велосипедов дешевых марок: английские велосипеды фирм «Гумбер», Флит», «БСЛ» стоили 110 рублей, а дешевые варшавские велосипеды продавались у Фонарева по 90 руб.

Часовых и золотых дел мастерами тоже были, как правило, евреи. Наиболее богатый магазин был у Золотницкого⁷². Он продавал студентам по вексялям часы, велосипеды, золотые вещи. Цены зависели от того, на каком курсе студент и когда будет оплата. Некоторые студенты эти велосипеды продавали сразу же, чтобы иметь наличные деньги.

Из искусных ремесленников надо вспомнить столяров, которые своей мебелью полностью обеспечивали жителей города. Например, в броне мужского монастыря со стороны Стефана Яворского была столярная мастерская и продажа мебели Майбороды. Его реклама: «Этижерка в стиле мадёрн» долго оставалась на языках горожан. Только очень богатые люди получали мебель с Киевской мебельной фабрики Киммайера, которую представлял в Нежине мебельный магазин Будовского, около базара. Мебель и гробы продавались и в самом базаре в кирпичном здании, где сейчас ткани. Умельцы выставляли свои изделия на

⁷⁰ Відоме ім'я Гробштейна Юсея Афоновича – майстра побутової техніки.

⁷¹ Відомі імена братів Менделя Гершова і Вульфа Гершова Фонарьових.

⁷² Відомі імена Якова Михайловича, Абрама Яковича і Хаїма Абрамовича Золотницьких. Сім'я утримувала магазин, де продавали дорогоцінності, годинники, велосипеди. Центральна синагога (нині – вул. С. Яворського, № 7) носила ім'я Золотницького.

ежегодных сельскохозяйственных выставках. Там также выставляли свои картины нежинские художники Самокиш, Федерс и др. Славились также мастера по продуктам питания: булочники, кулинары, колбасники, те, кто делал соленья. На Гоголевской было 2 колбасных магазина: Конопатского и Гусака, которые конкурировали между собой по качеству своих продуктов. Выбор был самый широкий. К праздникам у них заказывались окороки. Лучшими считались привозные прилуцкие окороки.

Хлеб в Нежине продавался на базаре у баб, которые сами его выпекали в русских печах на капустных листах. Примерно в 1920 году появился в Нежине еврей Гольдин, который открыл паровую хлебопекарню и тем разорил баб. Он пустил по городу фургон, на котором была реклама: «Паровая хлебопекарня А.Я. Гольдина», и возница кричал на всю улицу: «Чего Вы кушаете бабский хлеб? Они месят его ногами, а у меня хлеб делает машина». У Гольдина был несколько другой сорт хлеба, более светлый, сытный. Когда Гольдин разбогател на хлебе, он решил заняться соленьем нежинских огурцов. Провел узкоколейку, поставил паровую машину и организовал промышленное производство нежинских огурцов. Москаленко и Каратаев обанкротились.

На Гоголевской улице было две булочных-кондитерских: немца Тецлава и поляка Забровского. Кондитерская Тецлава славилась как разнообразием, так и качеством своих изделий. При магазине было кафе, где продавали много сортов мороженого. У

Тецлава продавались французские булочки, рогалики, сдобные булочки. Весной пекли традиционные «Жаворонки». В продаже бывало обычно десяток сортов пирожных. Помимо этого изготавливались тянучки, помадки, шоколад «Миньон» и монпасье. Я учился с одним из трех сыновей Тецлава в гимназии и знал, что перед праздниками, когда заказывали пасхальные куличи и много всяких сладостей, сын Володя работал помощником кондитера как и другие члены семьи. Мадам Тецлав сидела на кассе. Я не курил и не пил никогда, но любил сладости и был завсегдатаем кондитерской^х. До сих пор вижу и помню вкус тех изделий, которые выпускались у Тецлава.

У Тецлава работал кондитером немец Гоппе, который после закрытия кондитерской после революции долгое время снабжал Нежин своими тортами, выполняя заказы на торты на дому.

В Нежине был пивоваренный завод чеха Янса⁷³, а затем Збирая⁷⁴. Завод существует и до сих пор. Хотя пиво было хорошее, лучшим считалось привозное Киевское пиво. На Вокзальной улице был небольшой укусный завод немца Шанца. Никакого винного завода в Нежине не было. Существовал только казенный винный склад, который выпускал два сорта водки. Ее продавали только в казенных винных лавках – монополиях. Монопольная продажа спирта была

⁷³ Б. К. Янс – чешский пивовар, перший власник ніжинської броварні, збудованої в 1787 році.

⁷⁴ Точніше Збирал. Е. Ф. Збирал – чешский пивовар, який придбав броварню Янса на початку ХХ ст.

введена в России в конце прошлого столетия при премьер-министре Витте, который до этого был министром путей сообщения, затем финансов^{XI}. При Витте началась в России чеканка золотой монеты, которую принудительно давали в казначействах наравне с бумажными деньгами. Помню, как дядя Тимоша приехал покупать сахар для пчеловодов, которым в годы плохого взятка земство выдавало по пониженной расценке. На эту покупку дядя, как бригадир пчеловодов, получил сто рублей золотыми пятерками. Дядя принес их в носовом платке и жаловался моей матери на такое неудобство. История продажи водки в России такова. До того, как Витте стал министром финансов, продажа водки давалась на откуп купцам, которые назывались целовальниками. Это название произошло от того, что некоторые купцы были неграмотны, а сумма договора была большая – десятки тысяч. Поэтому вместо подписи купца вызывали в церковь и в присутствии священника, старосты и представителя гражданской власти купцу читали договор, он целовал крест и ставил отпечаток пальца. Договор давал купцу монопольное право гнать спирт и продавать горилку (крепость водки определялась загоранием ее). В связи с тем, что количество продаваемой водки нигде не указывалось, а указывалась больше цена штофа водки (старинная русская мера жидкости), то купцы выбирали те уезды, где много пили, и, таким образом, наживали огромные суммы денег.

Разбогатевшие купцы и сами не ездили за границу, и не давали своим детям тратить накопленные

ими деньги, как это делали сыновья помещиков, а вкладывали капитал в промышленное производство: строили мельницы, винокуренные заводы, ткацкие фабрики. Вероятно, знаменитые фабриканты в России получили начало своего капитала, как целовальники.

Витте ввел акцизное ведомство с монопольной продажей спирта и рассыпного золота. Частные винокуренные заводы должны были сдавать спирт на казенный винный склад, где его очищали и выпускали 2 сорта водки: с красной головкой и с белой головкой – столовую. Себестоимость производства водки в сто раз меньше ее продажной стоимости. Продавалась водка только в казенных винных лавках, которые были почти в каждом селе. Помню, что мой дядя Вася был сидельцем в такой лавке в селе Дорогинке. Помощником у него, вероятно, внештатным, был Герасим Кокотюха, который постоянно и сидел в лавке. С начала I мировой войны в 1914 году государственная продажа водки прекратилась.

Вторым мероприятием, обогатившим Россию была монополия из рассыпного золота. Старатели и золотопромышленники должны были сдавать его государству. В 1897 году, в год моего рождения, начали чеканить золотые монеты в 5, 10 и 15 рублей. В свободной продаже золото было в изделиях. Эти две монополии настолько обогатили Россию, что она заняла I место в мире по выпуску золотой валюты, и в конце XIX в. Россия занимала одно из первых мест по приросту промышленной продукции и I место в мире по экспорту золота.

ПРОМЫШЛЕННОСТЬ И ТОРГОВЛЯ

Нежин являлся типичным сельскохозяйственным районом, и с этим была связана его промышленность. В основном это была промышленность, обрабатывающая продукты сельского хозяйства. В городе было 2 махорочных фабрики; одна находилась на Широкой улице⁷⁵ и принадлежала еврею Айзенбергу⁷⁶. Другая тоже принадлежала еврею. Было 2 крупных и несколько мелких мельниц. Самая большая мельница – вальцевая – была на Дорогинской улице. Она принадлежала еврею Давидзону⁷⁷. Вторая была около Греческого кладбища. Она принадлежала немцу Кноблаху. Маслобойный завод около вокзала принадлежал Петрунькину.

По дороге на Вертиевку была бойня и около нее колбасные производства.

Нежин славился солением огурцов. Этим занимались некоторые купцы: Москаленко и Каратаев. Но затем еврей Гольдин⁷⁸ поставил соления на про-

⁷⁵ Широкою називалася колишня Біляківська, нині вул. Богдана Хмельницького. Вона фактично обрамляла південну частину колишніх міських укріплень Старого міста (середньовічного окольного міста) і була значною в ширину – майже втричі ширшою за звичну вулицю, оскільки відокремлювала місто кінця XVIII ст. від південного передмістя Біляківки (див. коментарі до статті: Спаский Ф. Указ. праця. – С. 84).

⁷⁶ Відомі імена Айзенберга М. Б., Айзенберга Н. І. Айзенберга Д.-Х.І (Мень Мойсей. Указ. праця. – С. 139). Вони утримували тютюнову та макаронну фабрики.

⁷⁷ Відоме ім'я Давидсона А. М., який володів маслобойним заводом.

⁷⁸ Відоме ім'я Голдіна Авраама Яковича – винахідливого і підприємливого фабриканта.

мышленную ногу, что привело к банкротству купцов.

Молоко, масло и мясо продавались на базаре в натуральном виде и разносились по домам так же, как овощи и фрукты.

Завод по выделке кож и мастерские по изготовлению полушубков были на улице Янса⁷⁹. Текстильных и швейных фабрик в Нежине не было. Но были ткачи, которые делали самодельные полотна и сукна. Многочисленные портные и портнихи выполняли индивидуальные заказы на пошив. Было одно крупное ателье на Гоголевской улице еврея Тарнопольского⁸⁰, у которого был большой выбор материалов как отечественных, так и зарубежных, и принимались заказы. В 1916 году, когда я выдержал конкурс в Политехнический институт, мы пришли с матерью к Тарнопольскому заказать мне студенческую форменную шинель. В извинительной форме он сказал «Мадам Лазаренко, она будет стоить 75 рублей». Мать сказала, что шинель стоит не больше 25 рублей и, конечно, выругала его как спекулянта. Но он, оправдываясь, сказал, что шинель шьется из английского драпа, который он получил сейчас через нейтральную Швейцарию. Мать сказала: «Подождем, Шура, пока окончится война, тогда закажем тебе шинель». Но этому не суждено было случиться, и я закончил

⁷⁹Імовірно, вулиця знаходилася в районі броварні (сучасна вул. Синяківська).

⁸⁰ Мендель Шмуїлович Тарнопольський утримував галантерейний магазин на Гоголівській з щорічним прибутком до 5 тис. рублів.

институт в пальто, перелицованном из военной матросской шинели^{XII}. В городе были мастерские и магазины шляп, шапок, каракулевых изделий. Часть из них находилась на Гоголевской, а часть на базаре. Наибольшая из них Кузьменко⁸¹ была на базаре. Самые модные фуражки и шляпы покупались в Киеве. Не меньше 10 лет я носил Гувальдовскую фуражку⁸² и донашивал ее уже инженером.

Обувь изготавливалась многочисленными кустарями-сапожниками как по заказу, так и для продажи на базаре. Обувной магазин Гомоляко около собора продавал только механическую обувь фабрики «Скороход» и все виды резиновых галош. Естественно она была примерно в 2 раза дороже, но качественнее. Скороходовские ботинки стоили около 6 руб. Кустарные сапоги стоили примерно вдвое дешевле. У моего отца были кожаные галоши на зеленой суконной подкладке, изготовленные по заказу. Валенки и фетровые дамские боты привозились из России.

Кроме шикарного мануфактурного магазина родовитых купцов Соколовых, которые получали мануфактуру от московских текстильщиков в окованных железом сундуках, были и другие. Эти сундуки мать покупала у них для приданого своим дочерям. Был еще магазин Сеника, поскромнее. Помимо мануфактуры у Соколова в отдельном помещении продавались образа-иконы. Но старик

⁸¹ Кузьменко Адриан Юсифович – міщанин, торговець шапками.

⁸² Можливо, форменна фуражка (її носили студенти навчального закладу).

Соколов предупреждал: «Образа у нас не продаются, а меняются на деньги».

От старых коробейников в дни моей молодости сохранились только китайские «разносчики». Это были мужчины в синих костюмах с косами. Свой товар они носили просто за спиной и раскладывали его, когда заходили в дом. Это была, в основном, разного качества чесуча и изделия из шелка. Когда мать говорила, что у нее нет больше денег, то китаец отвечал: «Бери в долг, мой придет на следующий год получать деньги». Иногда появлялись китайки с веерами и прочими изящными изделиями. Запомнились маленькие искалеченные колодками ноги этих женщин.

Большим событием для Нежина и всего уезда была осенняя сельскохозяйственная выставка. Располагалась она около Вокзальной улицы, на площади порядка двух гектаров в постоянных и временных павильонах. Здесь демонстрировались лучшие образцы сельскохозяйственной продукции, животноводства, изделия кустарей. Как сейчас помню, какое впечатление производили на меня огромные тыквы и дыни размером больше аршина в диаметре, красивейшие лошади, коровы с рекордными удоями, свиньи такого размера и веса, что они не могли двигаться. Людей и, особенно, детей забавляли фрукты и ягоды, выращенные в стеклянных сосудах. Для мальчиков были интересны изделия кустарей, как-то: замки, инструмент, деревянные часы, деревянный велосипед. В киосках продавались конди-

терские изделия и промышленные товары, вплоть до роялей и пианино, которые выставлял на выставку магазин еврея Певзнера⁸³. Конечно, такая выставка в каждом уездном городе давала населению больше пользы, чем одна грандиозная выставка в столице.

Приезжавшие на выставку купцы завязывали сделки на вывоз из Нежина табачных изделий, знаменитых нежинских огурцов, а также продуктов животноводства и сельского хозяйства. В числе прасолов (поставщиков живого скота) был отец моего соученика по гимназии Иван Павлович Гук. У него были в деревнях свои агенты, в основном евреи, которые весной скупали на ярмарках истощенный скот. Для откорма такого скота Гук имел около Носовского сахарного завода воловни, куда помещался купленный скот. Его кормили в основном жомом с добавлением других продуктов. Откормленный скот когда-то гуртовщики гнали на Москву и Петербург, а во времена моей молодости он уже отправлялся по железной дороге.

⁸³ Відомі імена Певзнера Аврама Мордуховича (Марковича) і Певзнера Григорія Марковича. Останній був засновником підприємства «Г.М. Певзнер. Нежин. Депо музикальних інструментів».

КОММУНАЛЬНОЕ ХОЗЯЙСТВО

Водопровода и канализации до революции в Нежине не существовало. Водоснабжение осуществлялось одной артезианской скважиной с водонапорным баком, которая была расположена на базарной площади. В городе были водовозы, которые развозили воду из колодцев с хорошей водой. Нежинская вода жесткая, содержала соли, что способствовало солениям. Нежин всегда славился солеными огурцами. Так как у водовоза была лошадь, то многие мальчишки мечтали стать водовозами. Помню, как лошадь водовоза, услышав духовой оркестр, стала вольтижировать в оглоблях. Проявилась старая привычка, обычно это были лошади, выдрессированные в артиллерийской бригаде.

Развитию промышленности и торговли способствовало появление в 1910 году телефонной станции, а в 1912 году электростанции. Электростанция была построена на берегу реки Остер, в районе базара. Это было частное акционерное общество «Михно и Ивановский»⁸⁴. На электростанции был установлен горизонтальный одноцилиндровый двигатель «Дизеля», построенный на заводе «Гретера и Криванека» (ныне завод «Большевик») в Киеве^{XIII}. Ивановский открыл на Гоголевской улице магазин электротоваров для электропроводки в домах, я в то время уже подрабатывал электромонтером, ездил за электрото-

⁸⁴ Див. статтю: Олександр Лазаренко: При світлі спогадів незгасних / запис зробила Наталя Крутенко // Київ. – 1994. – № 1. – С. 153–164.

варом в Киев и оборудовал несколько домов. Хотя я имел запас материалов и предлагал матери провести электричество в нашем доме, она не соглашалась с преимуществом электричества, считая, что лампа и светит, и греет. Но однажды, когда в гостиной забыли про горящую лампу и она закоптила всю мебель, мать наконец разрешила провести электричество в доме. Так как на электростанции был установлен двигатель завода «Гретера и Криванека», то первым машинистом был рабочий завода Гретера чех Беначек. Студентом я проходил практику на этой электростанции помощником машиниста и хорошо знал Беначека^{XIV}. Ходил он уже с палочкой, ему уже было тогда лет 60, у него было две дочери. Одна была замужем за инженером, чехом Альбертом, а другая, младшая, Ермила Беначек училась в Нежине в школе у моей сестры Оли. К сожалению, трагедия этой семьи оказалась впоследствии типичной для всех эмигрантов в России. В конце двадцатых годов началось преследование людей, имевших переписку с границей, и на заводе тогда уже «Большевик» арестовали всех чехов. В том числе был и Альберт, и даже старик Беначек в Нежине. После ареста мужа дочка Беначека работала кассиршей в парикмахерской. Состряпали эту кампанию против чехов молодые инженеры, евреи, которые появились на заводе. В числе их был Ковельман, Сонька Аронова-Шор, Циткин и др. Никто из чехов так и не вернулся на завод. Большинство из них погибли в ссылке.

КИНО

Как входил в жизнь технический прогресс века, показывает появление кино в Нежине. Вспоминаю, как на Гоголевской улице у мастера часовых дел еврея Ножницкого⁸⁵ появился первый синематограф. В небольшом зале стоял киноаппарат, который вращался ручкой и освещался ацетиленовой горелкой, так как электричества тогда еще в Нежине не было. В этом же зале оркестр был представлен семьей еврея Музыканского. Исполнителями были все члены семьи. Младшим был мальчик лет десяти, который по команде деда в нужный момент ударял в большой барабан. Но этому синематографу долго не пришлось просуществовать, так как появился кинотеатр «Вега».

Года за два до постройки в Нежине электростанции появилась в Нежине полька, мадам Вега, лет 45–50, которая вместе со своим племянником-музыкантом открыли кинотеатр. Для этого они арендовали на Миллионной улице напротив нашего дома огромную усадьбу Танского⁸⁶ с большим

⁸⁵ Ножницкий Генах-Єпусієль Зальман-Хаїмович був золотих рук майстер (Мень Мойсей. Указ. праця. – С. 179).

⁸⁶ Достатньо розгалужена гілка роду дворян Танських Чернігівської й Полтавської губерній (див.: Милорадович Г. Указ. праця. – Т. I, ч. 2. – С. 547. ; Т. II, ч. 3. – С. 335. ; Малороссийский гербовник / В. К. Лукомский, В. Л. Модзалевский. – СПб. : Издание Черниговского дворянства, 1914. – С. 179). Серед них – Василь Танський, український письменник-комедіограф XVIII ст., прадід М. В. Гоголя (див.: Михед П. «...Прадедовская душа шалит в тебе...» О литературоведческом аспекте изучения генеалогии рода Гоголя / Павел Михед // Родословие Н. В. Гоголя :

двухэтажным домом. На территории этой усадьбы, которая спускалась к речке, построили электростанцию с нефтяным двигателем, которая освещала кино и несколько фонарей на улице, под которыми была реклама кино. Кино «Вега» сразу стало пользоваться большой популярностью, несмотря на появление после постройки городской электростанции в Нежине второго кино на Гоголевской улице в доме Литвиненко на втором этаже. Это кино «Оаза» просуществовало до постройки нынешнего кино-театра. Мадам Вега оказалась замечательным организатором и внесла живую струю в культуру города Нежина. Кино пользовалось большим успехом и давало такой доход, что через 2 года в этой усадьбе был построен огромный по тем временам кинозал, который сгорел во время войны. Кроме кинозала мадам Вега со своим племянником построили в саду раковину для оркестра, площадку для танцев, площадки для скетинг-ринга и тенниса, так как коньки на роликах и теннис были новинкой для города. Все это привлекло внимание всего города, и каждое воскресенье устраивались гулянья с концертом, фейерверком и запуском воздушных шаров. В кино картины менялись каждую неделю и сопровождались свежими новостями, «Бате-журналом» и «Все видит, все знает». В этом киножурнале я впервые увидел гибель «Титаника».

статьи и материалы / под. общ. ред. В. П. Викуловой ; сост. и авт. вступ. ст. П. В. Михед. – М. : АНО «Фестпартнер», 2009. – С. 5–18).

Плата была, кажется, копеек 20, что для бюджета моей матери было значительной суммой. Я мог пойти в кино примерно раз в месяц, а мой товарищ, сын члена суда Миша Стефанович, бывал в кино каждую неделю. Благодаря тому, что племянник мадам Веги был хорошим музыкантом, воскресные гулянья привлекали разнообразную публику.

Пример мадам Веги не давал покоя другим предпринимателям, и немец Тецлав, имевший лучшую в Нежине кондитерскую, и еврей Глезер⁸⁷, имевший типографию, организовали летнее кино «Лунапарк» – в здании летнего театра в городском саду. Они купили шведскую автоматическую электростанцию, работавшую баз машиниста, для освещения кинотеатра и парка. Чтобы конкурировать с мадам Вегой, в саду устраивались аттракционы, велосипедные гонки, спортивные игры: перетягивание каната, лазания на столб. Там же был киоск с вкусными пирожными и мороженым Тецлава.

⁸⁷ Відоме ім'я Глезера Мордуха-Арона Вольфовича (1860-?) – старости синагоги. 21 лютого 1904 року міський голова Ніжина підписав подання на ім'я губернатора про присвоєння «звання особистого почесного громадянина» Ніжина (див.: Мень М. Нежинские цадики и их современники. – Нежин, 2007. – С. 66).

СПОРТ

Среди зимних развлечений в Нежине надо вспомнить каток на реке Остер и на озере в Графском саду. Когда я был в младших классах гимназии, помню, на катке на реке играл военный оркестр и туда ходили кататься мои сестры. Я был в числе первых десяти фигуристов города Нежина, но каток тогда уже был в Графском саду без музыки.

Весной Остер разливался настолько, что вода доходила во двор института. В это время было приятно кататься на лодках, которые давались десятками на прокат на Остре.

В Графском саду был и теннисный корт для аристократической публики. В Городском саду каждое воскресенье играл духовой оркестр 44-й артиллерийской бригады.

В Нежине было две футбольных команды: одна – гимназическая, другая – коммерческого училища. Футбольное поле находилось в Графском саду. Играли с азартом. Помню, что Ваня Баранченко, сын почтмейстера, поломал руку во время игры. В гимназии во время большой перемены все выходили на площадку около колокольни, которая была расположена рядом с домовою церковью в левом крыле здания. Играли в «гилки». Надо было палкой высоко подбить мяч, все остальные старались поймать мяч. Тот, кому это удавалось, получал ход. В гимназическом саду была площадка для игры в «городки». Там играли студенты, а иногда и гимназисты.

Велосипедистов в Нежине было немного. Новый велосипед стоил около 100 руб. Велосипеды, в основном, покупали тем гимназистам, которые жили далеко, около вокзала, например, и ездили на нем каждый день на занятия. Велосипеды оставляли в раздевалке. Я купил первый велосипед фабрики «Россия», что была в Риге, за 20 руб. у Эразма Нежинцева, сына священника из женского монастыря, которому купили новую английскую машину БСА за 120 руб. Я сам отремонтировал свой велосипед, проездил на нем 2 года и продал его за 40 руб. За эти деньги я купил себе у студента Васи Бессмертного велосипед английской фирмы «Гумбер». В то время я уже стал мастером по велосипедам, привел его в такое состояние, что сделал на нем турне Нежин – Чернигов – Киев – Нежин. Эту поездку я совершил незадолго до войны 1914 года с Юрой Иваницей, у которого был велосипед московской фабрики «Дукс».

В Киеве мы с Юрой попали на Сырецкий аэродром, куда прилетел из Москвы на первом в мире многомоторном самолете «Илья Муромец»⁸⁸ его изобретатель, студент Киевского политехнического института Сикорский⁸⁹. Там мы близко увидели Сикор-

⁸⁸ Илья Муромец (С-22 «Илья Муромец») – загальна назва декількох серій чотиримоторних біпланів, що випускалися в Росії протягом 1913–1918 рр. Цей літак поставив низку рекордів: вантажопідйомності, числа пасажирів, часу і максимальної висоти польоту. Є першим у світі бомбардувальником, який масово вироблявся. Сконструйований під керівництвом І. І. Сікорського.

⁸⁹ Ігор Іванович Сікорський (1889–1972) – інженер (авіаконструктор) і підприємець, тривалий час мешкав і працював на території США. Ідею гелікоптера йому нав'яли малюнки повітряного гвинта Леонардо да

ского и его механика Панасюка, который приехал на двухместном автомобиле. На показательный платный полет мы пришли заранее и смотрели в ангарах маленькие самолеты с мотоциклетными моторами. Помню, что один принадлежал братьям Касьяненко, один из которых после революции стал ректором КПИ и перевез свой самолет в музей института, где я узнал этот самолет через 8 лет, в 1922 году. Однако о самолете, как и о его создателе, ходила дурная слава. В воздух он так и не поднялся.

Вінчі. 1918 року емігрував до США, де 1923 року заснував компанію Sicsorski Air Engineering. Автор літаків-велетнів «Ілля Муромець» (1913, Росія), S-29A (США). Конструктор першого в США літака-амфібії.

ОБРАЗОВАНИЕ

В Царской России образование начиналось в церковно-приходской школе. Каждая церковь имела свой приход и свою двухклассовую приходскую школу. Штат в ней был: одна учительница и батюшка. Следующим уровнем образования были земские трехклассовые школы. Штат их составлял 2–3 учительницы и батюшка. Земские школы были однотипные в городе и в уезде, строились они из двух зданий: одно учебное, примерно из четырех комнат, и второе – жилье для учительниц. Оно состояло из трех комнат и кухни, в которой жила сторожиха, занимающаяся, в основном, отоплением зданий. Так как все мои сестры начинали свою трудовую деятельность сельскими учительницами, то я знал много таких школ, например, в селе Талалаевка и Дорогинка. При школе был большой двор и сад. Квартиру и отопление земство предоставляло учительницам бесплатно. В обязанности учительницы входило приготовление школьных принадлежностей. Из присланной земством бумаги учительница сама шила тетради и линеила их. Посещаемость школы в большей мере зависела от учительницы. В первый класс родители детей посылали охотно, а во второй или третий классы часто не пускали в школу, считая детей достаточно грамотными, и оставляли их дома для помощи в хозяйстве. Поэтому учителю приходилось уговаривать многих родителей, тем самым осуществлялась тесная связь учителя с родителями, усиливалась его воспитательная роль.

В начале столетия во многих волостных школах открывали памятники царю-освободителю Александру II. Так как школа принимала непосредственное участие в торжестве, то сестра Женя взяла меня на открытие такого памятника в Талалаевке. Памятник открыли на большой площади против здания волости. Торжество было большое, приехало много начальства, вплоть до губернатора, присутствовала вся сельская знать. Учительницы из своего скромного бюджета на 20 руб. в месяц устраивали угощения для гостей. Мне запомнились самодельные сладости: желе, вафельный торт. Кроме торжественных речей были проповеди духовенства, служили молебен, во главе со священником местной церкви Иваном Крачковским, за сына которого, юриста по образованию, моя сестра вышла замуж в 1912 г.

В земской школе в Нежине, которая была на улице Стефана Яворского и сохранилась до сих пор, преподавала моя старшая сестра Ольга Николаевна Гурская. В течение 53 лет она работала учителем младших классов и языка в школах Нежина: 2-ой и 4-ой. Трудно сказать, какой процент населения заканчивал свое образование земской школой, в которой учились нераздельно девочки и мальчики. Но все они занимали впоследствии вполне престижное положение в обществе, потому что качество начального образования было высоким, учителя пользовались большим уважением учеников их родителей, о них с благодарностью вспоминали

до старости. Воспитательная ценность начального образования была очень высокой. После окончания церковно-приходской или земской школы в Нежине дети могли поступить в четырехклассное городское или греческое училища. Здесь было раздельное обучение на уровне теперешней семилетки. Лица, окончившие такие училища, могли держать специальный экзамен на право преподавания в сельской школе. Такой экзамен держал дядя Тимоша, брат моей матери, и был учителем в селе Безугловка.

До революции начальниками только очень больших цехов на заводах были инженера. В подавляющем большинстве заводов это были мастера. Мне приходилось во многих городах России встречать мастеров, окончивших Нежинское техническое училище. В конце XIX ст. благотворитель Кушакевич⁹⁰ подарил городу Нежину техническое училище и женскую гимназию, носившую имя его жены Пелагеи Ивановны Кушакевич. Училище было построено на большом участке земли рядом с городским садом на Киевской улице. Ныне все здания сохранились и в них находится Техникум механизации сельского хозяйства. В начале училище называлось ремесленным. Но после получения золотой

⁹⁰ Ремісничє училище імені А. Ф. Кушакевича та жіноча гімназія були подаровані місту в кінці XIX ст. колезьким радником, професором математики, благодійником Андрієм Федоровичем Кушакевичем. За спогадами Н. Корольової, «гімназія носила імя П. І. Кушакевич, жєны его брата, П. Ф. Кушакевича. Постройкою училища и гимназии семья Кушакевич внесла большой вклад в развитие городского образования и культуры» (див.: Н. Корольова. Вказ. праця. – С. 17–18).

медали за представленные работы на выставках в Париже в 1905 году, было переименовано в техническое. Это двухэтажное здание из желтого Киевского кирпича «лимонника» с большими окнами и просторными классами. Как строительная часть, так и техническое оборудование цехов кузнечного, литейного, модельного, механического было сделано на высоком техническом уровне того времени. Для получения диплома об окончании училища каждый ученик должен был своими руками сделать модели, отлить и обработать несложный токарный или какой-то другой станок. Мы, гимназисты, называли учеников училища «ухналями», потому что когда мы гуляли, они работали в мастерских и учились изготавливать подковы и ухнали⁹¹ для них. Мы, гимназисты, тогда недооценивали умение работать своими руками. Но прогрессивный человек того времени купчиха Мария Матвеевна Москаленко, бабушка будущего конструктора первых в мире космических кораблей С.П. Королева, заставила своего старшего сына Юрия параллельно с учебой в Нежинском историко-филологическом институте пройти курс практических работ в училище имени Кушакевича. Постройкой училища и Нежинской женской гимназии, существующей до сих пор на Гоголевской улице, семья Кушакевич внесла большой вклад, в развитие образования и культуры в городе Нежине.

⁹¹ Ухналь – спеціальний плаский цвях для прикріплення підков до копит. Складається з головки, шийки, штифта (або клинка) та гостряка.

Средними учебными заведениями в Нежине, когда я поступал в первый класс гимназии в 1908 году, были только Нежинская мужская классическая гимназия при институте князя Безбородько и женская гимназия имени Кушакевич.

В 1916 году, когда я окончил гимназию, в Нежине уже была вторая мужская городская гимназия в усадьбе Самохина на Гоголевской улице и вторая женская гимназия имени Кристинской на Лицейской улице (ныне Ленина). Новостью для Нежина стало также открытие Коммерческого училища, директором которого был Чубин, на Миллионной улице в усадьбе Пашковской⁹² в сохранившемся поныне двухэтажном кирпичном здании. В гимназиях преподавание вели учителя только с высшим образованием, оклады которых были почти в 10 раз выше, чем сельских учительниц. Вся моя техническая карьера^{XV} связана с тем, что в старших классах гимназии я увлекся физикой и математикой, которые преподавал поляк Болеслав Ксавельевич Римша. Многие его ученики, в том числе и я, выдержали конкурс в Киевский политехнический институт, где держало на одно место 12–15 человек. Несмотря на то, что я терпеть не мог латинского и греческого языков, которые преподавались с первого до восьмого класса, не вылезал из двоек и еле переходил в следующий класс, я с удовольствием вспоминаю

⁹² Див. прим. 9.

преподавателя латинского языка Михаила Андреевича Живаго и греческого языка чеха Иосифа Вячеславовича Добиаша, которые умели вызвать интерес гимназистов своими рассказами по истории и современным делам, что имело большое воспитательное значение. Недаром Добиаш сам говорил: «Я вас не обучаю, а воспитываю». Поэтому гимназисты называли его «пепайдевка», что по-гречески означало «Я воспитал».

Когда я был гимназистом старших классов, у меня создалось такое впечатление, что в Нежине процветают гуманитарные науки. Так, весь Нежин знал фамилии профессоров Нежинского историко-филологического института: Рязанова⁹³, Тихомирова⁹⁴, Иванова⁹⁵, Трусевича⁹⁶, Кашпровского⁹⁷, Заболоцкого⁹⁸. В домовая институтской церкви

⁹³ Див. прим. 48.

⁹⁴ Див. прим. 49.

⁹⁵ Иванов Иван Иванович (1862–1929) – відомий діяч культури, історик, літературознавець. У 1907–1913 роках – директор Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька. За час перебування в Ніжині підготував до друку і видав низку навчальних посібників, підручників, курсів лекцій (див.: Гранатович Л. Указ. праця. – С. 74.)

⁹⁶ Див. примітку 52.

⁹⁷ Кашпровський Євменій Іванович (1864–?) – колезький радник, наставник студентів (з 1890) та викладач історії НІФІ кн. Безбородька й Ніжинської жіночої гімназії П. І. Кушакевич. У 1896 р. був членом наглядової ради міської бібліотеки.

⁹⁸ Заболоцький Петро Олександрович (1877–1918) – філолог-славіст. Ініціатор створення Музею М. В. Гоголя в Історико-філологічному інституті (1909). В 1912 р. призначений директором Ніжинської міської чоловічої гімназії. Трагічно загинув у 1918 році (див.: Гранатович Л. Указ. праця. – С. 61).

правили службу и преподавали Закон Божий академики Лобачевский⁹⁹ и Боголюбов¹⁰⁰.

Каково же было мое удивление, когда я в 1916 году, выдержав конкурс, поступив на механическое отделение Киевского политехнического института, узнал, что ведущие кафедры института возглавляют воспитанники Нежинской классической гимназии: сопротивления материалов – Федор Павлович Белянкин, литейного производства – Евгений Петрович Бабич, обработку материалов давлением – Яков Николаевич Маркович. Я считаю, что такое участие нежинцев в ведущих кафедрах КПИ объясняется тем, что Римша обеспечивал глубокие знания математики, а также наличием в Нежине технического училища им. Кушакевича, где некоторые гимназисты проходили производственную практику.

В 1909 году, будучи учеником второго класса гимназии, я участвовал в живых картинах по случаю 100-летнего юбилея рождения Н.В. Гоголя и присутствовал при торжественном открытии мемориальной мраморной доски на фасаде третьего этажа здания

⁹⁹ Лобачевський Олександр Володимирович (1870–1933) – законник при Ніжинській гімназії (з 1895 р.), жіночій гімназії П. І. Кушакевича (з 1897 р.) та Історико-філологічному інституті кн. Безбородька (з 1897), настоятель інститутської св. Олександрівської церкви (див.: Історико-філологічний інститут кн. Безбородька. 1875–1900. Преподаватели и Воспитанники. – Нежин : Типо-Литографія М. В. Глезера. – 1900. – С. 44–45).

¹⁰⁰ Боголюбов Микола Михайлович (1872–?) – учений-богослов, законник Історико-філологічного інституту князя Безбородька (з 1909 р.). Автор праць історико-психологічного, богословського, філософсько-літературного характеру (див.: Гранатович Л. Указ. праця. – С. 20).

лица «Здесь учился Гоголь». Ныне доска перенесена и находится перед входными дверями первого этажа. Через 75 лет я присутствовал в Нежине на торжественном заседании в институте на 175-летнем юбилее рождения Н.В. Гоголя.

Сейчас у меня над столом висит групповая фотография, подаренная гимназистами своему классному наставнику Добиашу в 1915 году. Я помню фамилии каждого на этой фотографии. Но только с шестью из них я поддерживал связь после революции, это были Малинка, Гук, Савченко, Сакович, Хорошкевич, Вандюк. Остальные погибли во время гражданской войны или оказались в эмиграции (двое Сабатовских, Тецлав, Нежинцев, Лукьянов, Адаменко, который был выдворен из Югославии в 1952 году в Албанию и оттуда возвратился на Родину).

Единственным высшим учебным заведением в Нежине был Историко-филологический институт князя Безбородько, имевший 2 факультета: исторический и филологический. Студенты института были казенно-коштные, учились бесплатно, получали за счет капитала, вложенного князем Безбородько, общежития, обмундирование, питание. На обратной стороне их диплома была указана сумма, возвращаемая институту за счет вычетов из жалования.

В институте была домовая церковь в левом крыле первого этажа. На клиросе пел гимназический хор под управлением Федора Даниловича Проценко, который управлял также гимназическим и студенческим гражданскими хорами. На заутрене в пасхаль-

ную ночь студенты института читали Евангелие на 12 языках. Эта служба была настолько красивой, что бывшие студенты приезжали из других городов на заутреню. Священники этой церкви были только с академическим образованием и преподавали Закон Божий в гимназии и богословие в институте. По воскресеньям гимназисты обязательно посещали службу в церкви^{xvi}. При этом они стояли рядами с правой стороны. С левой стороны стояли рядами гимназистки. Служба иногда продолжалась так долго, что гимназистки иногда падали в обморок. Впереди, непосредственно за клиросом, стояло начальство. На специальном коврикe стоял директор института, холостяк, профессор Иван Иванович Иванов. Рядом с ним стоял директор гимназии, отец 4 детей, чех Иосиф Вячеславович Добиаш.

В одно из воскресений бывшая директор гимназии им. Кушакевич Божовская подошла поставить свечку к иконе у иконостаса. На голове у нее была шляпа с черным траурным крепом. Когда она нагнулась ставить свечку, шляпа вспыхнула. Стоявший рядом на клиросе Проценко подбежал к ней и начал руками тушить огонь. Не знаю, как она поблагодарила Проценко, но в ознаменование спасения от пожара она подарила Нежинской пожарной команде багровый ход с полным оборудованием с соответствующей дарственной надписью на медной доске.

Студенты в церковь ходили только по желанию. В пасхальные праздники в одном коридоре с церковью открывались графские комнаты с картинами и

обстановкой XVIII века. Нас, гимназистов, всегда интересовало, почему институт носил имя князя Безбородько, а комнаты назывались графскими. Оказалось, что строил институт после смерти Екатерининского вельможи по завещанию его брат граф Безбородько и для себя он оборудовал эти комнаты¹⁰¹.

Сохранившаяся часть картин из графских комнат экспонируется сейчас в музее пединститута.

Не только студенты, но и каждая гимназия имела свою форму: у Кушакевич была коричневая форма, у Кристинской – бордовая. Различались девочки по фасону воротничков и белых передников по праздникам. За дисциплиной в мужской гимназии наблюдали 2 надзирателя. Конечно, гимназисты дали одному прозвище «шпион», а другому «барбос». Они, помимо наблюдения за порядком в гимназии, вечером, после 6 часов, ходили по улице, заходили в кино, в цирк и задерживали гимназистов, которым только по субботам разрешалось ходить после 8 часов вечера. В женских гимназиях за порядком в каждом классе наблюдала своя классная дама. Из наших знакомых классными дамами работали в гимназиях Кушакевич Нина Ивановна Долгорукова и Юлия Митрофановна Рапопорт.

Как в мужской, так и в женской гимназиях один-два раза в год устраивались вечера самодея-

¹⁰¹ Кімнати мали назву «комнаты Почетного Попечителя» (знаходилися в лівому крилі інститутського корпусу) і призначалися для відпочинку графа Безбородька, в подальшому – його нащадків, які опікувалися закладом.

тельности, на которые приглашались гимназисты, студенты, офицеры, а также иногда и родители. Я хорошо помню, как в 1915 году Иосиф Вячеславович Добиаш, встречавший приглашенных гостей, поздравлял бабушку гимназиста седьмого класса Кости Кочетова, получившего на фронте Георгиевский крест. Костя сбежал на фронт после шестого класса, а вернулся потом в седьмой. Воспитывала его бабушка, так как мать лишь изредка приезжала из Петербурга и привозила ему богатые подарки. Например, велосипед с сигналом на 3 тона, единственный в Нежине, [он] был предметом нашей зависти.

На одном из таких вечеров гимназисты гимназии Кушакевич познакомились с офицерами из 44 артиллерийской бригады, и те предложили им покататься верхом на лошадях со специальными дамскими седлами. Три гимназистки: моя сестра Нюра, Соня Лилеева, дочь городского головы, и Наташа Кристинская, – приняли предложение и в один прекрасный день проехали в сопровождении офицеров через весь город в лес Ветхое, где был расположен скит девичьего монастыря. На следующий день это происшествие было известно всему городу. Директор гимназии вызвал мою мать и предупредил, что, хотя такое поведение требует исключения из гимназии, на первый раз ставится тройка по поведению. Кстати сказать, у нас в доме офицеры не бывали, а одна из участниц прогулки после окончания гимназии вышла замуж за офицера Апокова и в Киеве окончила курсы зубных врачей, после гражданской войны она осталась без мужа.

Конечно, мы, гимназисты последних классов, хотели погулять вечером. Для этого у нас были кепки и модные тогда плащи. Однажды мы с братом Митей в таком виде отправились в цирк на галерку. Вышел какой-то факир и, кроме прочих фокусов, стал угадывать профессии людей. Знатная публика, сидевшая в первых рядах, не сочла приличным спрашивать о своей профессии, а кричали люди с галерки: «Кто я?». К нашему удивлению факир отвечал точно: «Сапожник, портной, и т. д.» Боясь, что очередь дойдет до нас, гимназистов, мы моментально сбежали с галерки. Ведь надзиратель сидел в одном из первых рядов цирка. Кстати сказать, однажды прислуга сказала матери, что дети переодеваются по вечерам и уходят из дома. Когда мы возвратились, нас встретила мать и сделала соответствующее внушение.

Учителя гимназии считали ниже своего достоинства наблюдать за дисциплиной на улице. Тем не менее, преподаватель математики Римша, увидев меня на улице в форменной фуражке, которую я надел по случаю поступления в первый класс, и коротких, до колен, штанишках подозвал меня и сказал, что нарушать форму нельзя, и отправил меня домой. Некоторых учителей, как например, учителя чистописания и рисования Родиона Корнеевича Цибульского, все любили, к некоторым относились с уважением, как к математику Римше, историку Максимовичу, словеснику Заболоцкому. Но был такой случай, когда во время

войны с Германией, в 1916 году, в гимназии появился новый учитель немецкого языка Пиперс, который до этого был акцизным чиновником в городе Валк на границе Эстонии и Латвии. Так как до него учителя немецкого языка часто менялись, и мы, вероятно, не знали того, что полагается знать в седьмом классе, то он, познакомившись с нами, объявил: «Вы ничего не знаете, и я вас всех оставляю на второй год». Можно себе представить, что произошло в классе. При его появлении в классе начиналась какая-нибудь демонстрация, вызывался надзиратель, иногда директор для разбирательства. Но конфликт не затухал, наиболее активная часть класса решила его проучить. Участвовало в операции 5 человек: мой брат Митя Малинка, 2 брата Пархоменко, Лосина и Макаров. Переодетые, ночью они вышатали столб от теннисной сетки в графском саду и направились к собственному домику Пиперса, выходящему на улицу напротив Графского сада. Так как Макаров не справился со своей задачей, открыть ставни, то столб проломил ставню и раму и очутился в комнате. Конечно, на следующий день полиция начала расследование и явилась в гимназию. Михаил Иванович Живаго и другие учителя возмутились, так как считали, что это могли сделать магерские хлопцы, недовольные появлением в Нежине немца. Но все участники операции перетрусили, говорили, что собака будет разыскивать виновников. До этого дело не дошло, так как трудно было установить фамилии подозреваемых. В самом

худшем положении оказался Виктор Лосина, который жил в общежитии, а при опросе хозяйка сказала, что он не ночевал дома. Положение спасла мать Пархоменко, которая сказала, что Лосина ночевал у них в ту ночь. После этого случая Пиперс начал ставить всем пятерки, даже у меня в аттестате зрелости стоит пятерка по немецкому языку.

Несмотря на благотворное влияние церкви и строгое воспитание в семье и гимназии, лень, распущенность и разврат проникали в среду молодежи. В каждом классе 2-3 ученика не доходило до аттестата зрелости. Иногда это было отсутствие способности, так например, Калачевский кончал гимназию в солидном возрасте: он в каждом классе сидел по два года. Но чаще всего это были ученики с «тихими успехами» и «громким поведением». Мерами воздействия на таких учеников было – оставить без обеда на 2 часа после занятий и занесение скандальных поступков в специальную книгу. Последней мерой было исключение из гимназии, притом без права поступления в другое учебное заведение. Так, Костя Хелмовский во время революционного движения 1905 года ударил по физиономии директора гимназии, за что был исключен с «волчьим билетом» и уехал в Америку, возвратившись только после революции 1917 года со специальностью торфмейстера. Некоторые родители, которые не могли воздействовать на своих детей методом убеждения, пороли их. Так, всей улице было известно, когда Могилка, мелкий помещик, вызывал двух пожарных,

чтобы выпороть неподдающегося воспитанию сына. Кстати, порка не была напрасной: перед революцией я встречал его в форме студента коммерческого института в Киеве.

Самым ужасным рассадником разврата в городе считался вокзал. В младших классах со мной учился Федя Кузнецов, сын железнодорожного фельдшера, который потом бросил семью. Этот Кузнецов был настолько развратным, что из-за него покончила самоубийством гимназистка Юлия Кислая. Его исключили, кажется, из 5 класса. Но потом, встречая в Киеве его сестру, узнал, что он бесконечное количество раз женился и бросал жен. Как все проходимцы, он думал во время революции сделать себе карьеру: он был каким-то начальником или министром при Петлюре. В зрелом возрасте он кончал свою карьеру электриком в кабинете физметодов лечения.

Вторым источником разврата на станции был владелец вокзального ресторана татарин Юсупов. Он за 5 тысяч соблазнил дочку стрелочника стать его любовницей. Вероятно, она была красива, потому что после него она стала любовницей инженера-путейца, начальника дистанции. С вокзала он приезжал в город со своей красавицей на двуколке собственного выезда.

Но самым нашумевшим скандалом в городе перед I мировой войной было появление в Нежине Машира, которого привезла из Киева как мужа старшая дочь учителя математики Римши Ида. Как

потом стало известно, отец его был полицмейстером в Белой Церкви, где Машир был исключен из гимназии. Когда Машир появился в Нежине, Римша решил вывести своего зятя в люди. Он выдержал экстерном на аттестат зрелости благодаря тому, что многие учителя его репетировали. Когда Машир одел студенческую форму, а он был очень красив, многие женщины не могли устоять против соблазна. Первой, известной в городе, его жертвой стала гимназистка Архипова. Она украла у своей тетки казначейскую книжку, Машир подделал подпись и они получили из казначейства 2 1/2 тысячи. С этими деньгами они решили бежать из Нежина, но были задержаны на станции Конотоп. После этого начался громкий судебный процесс по обвинению Машира в неуплате 10.000 долгов. Долги эти были извозчику-лихачу Алексею, который возил любовниц Машира в лес Ветхое, портному Тарнапольскому, у которого он шил костюмы, кондитерской Тецлава и многим другим. Когда на суде мадам Тецлав спросили: «Как вы могли допустить выдачу в долг Машире до 500 руб., зная о его проделках?», она ответила: «Он был настолько обаятелен, приходил ко мне и говорил: «Я должен Вам сотню рублей. Но я в карты выигрываю по тысячам, скоро расплачусь с Вами». На суде присутствовал его отец и заявил, что он погашает 10.000 руб. иска по уголовному делу, а за подделку подписи суд вынес приговор: 2 года церковного покаяния. Будучи студентом Нежинского института, Машир стал известен своими хитростями. Так, на

первом курсе он пришел к выпускнику института Григорию Никитовичу Иванице и попросил того написать ему сочинение, расхваливая талант последнего писать сочинения, известный всему Нежину. После умелых уговоров Иванице пришлось выполнить его просьбу.

Во время сдачи экзамена по психологии профессору Тихомирову Маширу попался вопрос об устройстве органов слуха. Он с апломбом начал рассказывать об ушной раковине, затем ему студенты стали подсказывать, что внутри находится внутреннее ухо с молоточком и наковальней. Машир молчал. Тогда профессор Тихомиров возмутился: «Даже я слышу, что Вам подсказывают, почему же Вы молчите?» Он с присущей ему самоуверенностью заявил: «Господин профессор, я не могу допустить такой глупости, чтобы у меня в голове находились какие-то молотки и наковальни», и демонстративно ушел с экзамена.

Еще не окончилось двухлетнее церковное покаяние, я увидел, что Машир на том же извозчике Алексее часто возит в лес Ветхое дочь члена окружного суда Павла Васильевича Стефановича. Она не была привлекательна, и всех удивляло, что Машир с его неотразимой внешностью увлекся этой девицей. Это время совпало с переводом П.В. Стефановича в Киев на должность члена окружной палаты суда. Примерно через год я увидел П.В. Стефановича в Нежине, и так как бывал у них в доме, учился с его сыном Мишей в гимназии, то при встрече я невольно

спросил о цели его приезда в Нежин. Он неохотно ответил: «У меня тут всякие дела у Ножницкого». Ножницкий имел магазин часов и ювелирных изделий, и я с ним был довольно хорошо знаком. Через некоторое время я пришел к Ножницкому и спросил: «Зачем к Вам приезжал Стефанович?» Он конфиденциально ответил: «Господин Лазаренко, если бы я знал, что вещи, которые приносил мне Машир, принадлежали семье Стефановичей, я бы никогда на это не пошел, зная, какой пост занимает Стефанович в суде и какие обвинения он мог бы предъявить мне за покупку краденых вещей». На самом деле было так: Ира Стефанович выкрадывала у матери фамильные драгоценности и отдавала Маширу, который их продавал. Выяснилось это только через год, когда семья переехала в Киев. Роман с Маширом окончился, и Ира призналась, кому она передавала фамильные драгоценности. Часть вещей Ножницкий выкупил у тех, кому он их продавал, и вернул Стефановичу во избежании судебного процесса.

Для таких людей, как Машир, революция открыла широкие возможности. Он был в Киеве следователем в ЧК, затем пошел на повышение – следователем ЧК в Москву и там выдавал документы на вывоз за границу пекинских ковров. На одной из таких незаконных операций он попался и был расстрелян.

МЕДИЦИНСКОЕ ОБСЛУЖИВАНИЕ

В Нежине была земская больница общего профиля и городская психиатрическая лечебница. Кроме того, были врачи, которые имели частную практику в городском здравоохранении. Они занимали определенную должность. Так, например, помню, Самойлович Иван Никитич был гимназическим врачом, Наркевич был санитарным врачом города, Топаз имел электролечебницу, Шафоренко имел кабинет физических методов лечения. Молодой врач Добиаш и другие молодые врачи были на государственной службе. Кроме врачей, было несколько старых опытных фельдшеров, которые имели большую частную практику. Мою мать обслуживал фельдшер Бобок, которого приглашали домой по всяким поводам и взрослым и детям. Он летом и зимой ездил к пациентам на велосипеде, так как извозчики были фельдшеру не по карману. Но зарабатывал он настолько хорошо, что мог построить себе хороший дом на улице Кушакевича, ныне Батюка. Это был полноватый человек веселого нрава, он имел ко всем подход. Детям он давал поиграть своими золотыми часами на цепочке, чем успокаивал испуганное дитя.

Зелепуха был фельдшером в домашней больнице института князя Безбородько, где было 6-8 коек. Но он потом поступил учиться на медицинский факультет университета в Киеве и уже врачом он пользовался в Нежине авторитетом и смог купить дом № 7 на Миллионной улице у Тихановского.

Третьим фельдшером, занимавшимся практикой, был Маляревский, который принимал в доме Тихановских по Миллионной улице №5. Чтобы иметь право выписывать рецепты, Маляревский окончил курсы зубных врачей и как практикующий врач имел свою печать.

В психиатрической больнице заведывал доктор Буштет. Наиболее известной акушеркой и массажисткой в городе была Розалия Вениаминовна Йоффе, которая жила на Миллионной улице в доме Рабиновича № 8. Так как она принимала всех новорожденных, то ее в городе называли Рожалия. Ее сын Беня учился со мной в гимназии и затем был в Саратове врачом. Он заходил ко мне поиграть. Когда приходило время еды, Розалия Вениаминовна трагическим голосом кричала через дорогу: «Беня! Ведь ты еще не кушал!». Так как за нашим питанием никто не следил и мы сами вовремя должны были приходиться на обед, нас это удивляло.

Но знаменитым врачом на весь Нежин и весь уезд был Галицкий¹⁰². Он заведывал земской больницей, в которой и жил будучи универсальным врачом. С утра он делал операции в больнице и делал обход. Затем после обеда он в собственном экипаже, запряженном двумя пони, так как его большую хорошую лошадь забрали по мобилизации в 1914 году, ездил на вызовы в город к частным лицам. Такой вызов стоил 3-5 рублей. Поэтому менее состоятельные люди не

¹⁰² Галицкий Микола Петрович (1853–17.03.1928) – лікар-хірург польського походження. З 1883 до 1925 року обіймав посаду земського лікаря в Ніжині. Йому було присвоєно звання «Почесного громадянина Ніжина» (1908).

вызывали его на дом, а приходили на прием к нему на квартиру вечером, где оплата была 1 рубль. Он принимал в своей квартире, а ожидающие сидели за перегородкой, так что можно было слышать, когда он повышал голос. Моя мама рассказывала, как она оказалась свидетельницей такой ситуации. Перед ней доктор Галицкий принимал дородную еврейку, которая несколько раз повторяла: «У меня такие детки, что они мне ни в чем не откажут. На какую курорту мне поехать?». Когда он сказал ей, что она здорова, она продолжала настаивать, то он со свойственной ему резкостью и прямоотой сказал: «Можете ехать хоть к черту в зубы!». Работал он с утра и до вечера, поэтому мог позволить себе купить дачу в Крыму.

Галицкий был поляк по национальности, и в нем были очень сильны национальные чувства. Помню такой примечательный случай. В городе был железнодорожный врач, тоже поляк Соколовский¹⁰³, отец большого семейства. Жили они на Миллионной улице рядом с нами. Соколовский часто азартно играл в карты в клубе и был как-то уличен в том, что якобы подкладывал карты. В клубе было такое правило: если человек уличен в карточном мошенничестве, то все лица, у которых он выиграл деньги, требовали их возвращения. Говорят, что Галицкий заплатил около 10 тысяч долгов Соколовского, чтобы погасить скандал.

В Нежине было 2 зубокабинета: Вайсбанда на Гоголевской улице и Кранц, которая

¹⁰³ Аркадій Францович Соколовський – викладав в приватній жіночій «Фельдшерсько-Акушерській школі лікаря П. А. Буштета в м. Ніжині».

затем вышла замуж за врача Шафаренко, на Лицейской улице. Оба кабинета были универсальные: терапия, хирургия и протезирование. У каждого врача был свой техник-протезист. Я лечился у Кранц, а Вайсбанд знал потому, что он был нумизматом и был знаком с моим отцом. В лавку отца иногда приносили старинные монеты. Вайсбанд приносил показывать свою коллекцию. Видно, тогда у меня зародился интерес к собирательству, и я впоследствии стал нумизматом^{xvii}.

В Нежине была ветеринарная лечебница, которая располагалась за территорией сельхозвыставки на Киевской улице. Долго бессменным врачом там был Энтин, который за мою память построил двухэтажный дом на улице Миллионной № 14. К этому дому часто подъезжала пролетка, запряженная красивым племенным жеребцом ветеринарной лечебницы. У ветврача было двое детей: сын Шура и дочь Ида. Дети после окончания гимназии приняли православие. Шура Энтин поступил на два года раньше меня в Петроградский политехнический институт и помогал мне в 1916 году готовиться к конкурсным экзаменам в Киевский политехнический институт. К сожалению, института он не окончил, так как заболел сонной болезнью и жил на иждивении матери в Нежине, где их расстреляли немцы в 1942 году.

Для престарелых людей в Нежине была богадельня на Судейской улице¹⁰⁴. В ней был большой

¹⁰⁴ «Богадільнями» називалися заклади, які займалися опікуванням осіб, неспроможних працювати з якихось причин (старі, немічні, каліки). У Ніжині в XIX ст. функціонувало 2 богадільні, які розташовувалися на

двухэтажный каменный дом во дворе и одноэтажный дом на улице, в котором жила заведующая богодельней Макарова. С ее сыном Ваней я учился в гимназии. В первую империалистическую войну он попал в плен в Германию. Впоследствии я увидел его, к моему удивлению, во главе сотни синежупанников, которые вступили в Киев при гетмане.

Патронессой богодельни была жена профессора Фогеля. Мой отец внес в богодельню какую-то сумму, что дало право поместить туда нашу кухарку бабу Мокрыну из крепостных, которая у нас прослужила более 30 лет. Будучи в богодельне, она навещала нас по воскресеньям. Она была всегда аккуратно одета и никогда не жаловалась на недостаточное или плохое питание.

Был в Нежине также и дом терпимости, который находился на Дорогинской улице. Около него по ночам горел красный фонарь. Проститутки обязательно регистрировались в полиции и периодически проходили медицинский осмотр. Пользовались этим заведением в основном солдаты, мещане, а иногда и разночинцы. Владелицей этого заведения была какая-то немка, которая и вела все хозяйство.

вул. Московській. Приміщення однієї з них, що межувало з Грецьким кладовищем, збереглося. Будівля другої богадільні була зруйнована під час війни в 1943 р. Сучасники зазначали, що це був найкращий будинок у Ніжині. Обидва заклади збудовано в класицистичних формах у вигляді будинку з двома флігелями. Один з них було споруджено за проектом архітектора Д. Віконті. Будівництво було завершене 1820 року, що й Гімназію Вищих Наук князя Безбородька (див.: Кулик Л. З історії благодійних закладів Ніжина в ХІХ ст. / Л. Кулик // Ніжинська старовина. – 2010. – Вип. 9 (12). – С. 102).

ПРАЗДНИКИ

Я был во втором классе гимназии, когда моя сестра Лида вышла замуж за окончившего институт князя Безбородько Василия Михайловича Дога. Помню, что я уже тогда вступал с ним в дискуссию о ненужности буквы «ЯТЬ» в русском алфавите. Когда-то я задал ему вопрос, почему один и тот же праздник у разных народов празднуется в разное время. Рождество Христа празднуется у католиков на 2 недели раньше, чем у христиан. Помню, как он мне ответил: «У всех народов мира, какого бы цвета кожа или религия не были, праздники одинаковы. С незапамятных времен было 2 праздника в году: один весенний и другой осенне-зимний». Объяснял он это тем, что «весенний праздник связан с оживанием природы, осенний связан с уборкой урожая». Уже после революции я вспомнил его слова, когда появились майские и октябрьские праздники.

Праздничных дней было примерно 24, из них половина религиозных, половина царских дней. Православные люди почитали воскресенье. В этот день были закрыты все государственные и торговые учреждения. Верующие и учащиеся шли в церковь, празднично одевались, в семье более торжественно проводился обед, вечером люди часто ходили в гости. Мой отец, который в будние дни сидел в лавке 12 часов (на обед его подменяла мать), в воскресенье сидел за чтением художественной литературы и часто пускал слезу над книгой. Зимой в воскресенье

катались на коньках, ходили на танцы, в народном доме подготавливались и ставились пьесы, гимназистам разрешалось ходить в кино.

Каждый религиозный праздник был связан с обрядами и обычаями, и служил народным календарем. Благовещение связывали с началом полевых работ. На Петра и Павла открывалась охота. На Маковейа и Спаса освящали цветы и плоды. Но наиболее торжественно отмечали Рождество Христова, Пасху и Троицу. На Рождество и Пасху в школах были недельные каникулы. Рабочие и служащие имели по нескольку выходных дней. Под Рождество был постный ужин: рыбные блюда, пирожки с фасолью, с кислой капустой, с грибами и рисом. За стол садились, когда на небе появлялась первая звезда. Под образами на плахте стояла макитра с кутьей и кувшин с узваром. Пили домашние наливки и вина, которыми хозяйка обносила всех присутствующих. Пели колядки, щедривки, украинские песни. Вечером молодежь выходила гулять. Почти в каждом доме под Рождество ставилась елка, убранство которой зависело от достатка хозяев. Елку убирали ночью, чтобы дети, проснувшись, почувствовали праздник. Под елку клали подарки. На первый день Рождества приглашали гостей, в основном с детьми. Устраивались разные игры, хороводы, играли в фанты. Это бывало очень весело.

Пасха празднуется всегда в воскресенье, поэтому она выпадала в разные даты весны, с конца марта до начала мая. Пасхе предшествовало 6 недель

великого поста, во время которого православные проходили исповедь. На клиросе священник спрашивал секретно о грехах за год и в конце беседы отпускал их. Одной из самых красивых служб во время Великого поста был Страстный четверг¹⁰⁵, когда читали 12 евангелий, а в промежутках пели. После 7-го Евангелия пели «Разбойника благоразумного»¹⁰⁶. Страстно верующие шли с зажженными свечками, чтобы дома на лутке двери накопить крест. Зрелище это было совершенно сказочное, так как все придумали себе разные фонарики. Шествие это запечатлено в картине Пиманенко¹⁰⁷, которая является собственностью семьи профессора Стражеско.

Великому посту предшествовала неделя Масляницы. В это время пекли блины. В зависимости от достатка на столе бывало больше или меньше таких угощений. Обязательно бывала копченая рыба, селедка. Главным же развлечением для молодежи были маскарады на Масляницу, когда девушки шили себе специальные костюмы, а мужчины так приспособливали свою одежду, чтобы выглядеть ямщиком, коробейником. Маски были

¹⁰⁵Страсний (чистий) четвер – перший із трьох днів, які називають «Великим триденням». У цей день Ісус Христос установив Таїнство Євхаристії на Тайній вечері, тоді ж був заарештований первосвященниками і засланий до темниці.

¹⁰⁶ Православна церква вшановує Розбійника благорозумного (одного зі злочинців, розп'ятих біля Ісуса Христа) як приклад істинного покаяння.

¹⁰⁷ «Вихід із церкви в Страсний четвер» (1907) – картина відомого українського художника, академіка Імператорської Академії мистецтв Миколи Корниловича Пимоненка (1862–1912), представлена на виставці в Мюнхені, придбана одним із музеїв цього міста.

черные и закрывали верхнюю часть лица. Выступали ряженые как в клубах, так и в частных домах, куда они ездили на троечных упряжках извозчиков. Много пели и танцевали.

Пасха считалась самым большим церковным праздником, заутреню служили целую ночь. Во время этой службы процессия с пением «Христос воскрес» выходила из церкви, три раза обходила храм. Вокруг церкви располагались верующие, которые приходили освятить свои яства. В богатые дома священник приходил освятить стол, который был уже накрыт в субботу. На столе обязательно были пасхи, крашеные яйца, домашние колбасы, окорок, сырная пасха. В пасхальную ночь в 26 церквях города Нежина был колокольный перезвон: когда он оканчивался на одной колокольне, его подхватывая колокол на другой.

Кроме церковных праздников в течение года было около 10 нерабочих дней, которые назывались царскими днями. Их отмечали по случаю дня коронации государя императора, рождения наследника, Георгия-Победоносца. В царские дни на Соборной площади происходили военные парады. Церемониальным маршем в пешем строю проходили отдельные батареи. Впереди шел командир батареи, который, проходя мимо трибуны, салютовал поднятием сабли вверх, затем вкладывал ее в ножны и выходил на правую сторону. Дальше строем командовал оркестр военной музыки и фельдфебель. Публика обычно стояла со стороны Гоголевского сада. После

парада солдаты шли обратно в казармы, расположенные на площади напротив земской больницы на Московской улице. Артиллерийская бригада арендовала казармы, построенные евреем Дульчиным. Офицеры бригады жили на частных квартирах.

В день Георгия-Победоносца в параде участвовали городская пожарная команда и добровольная пожарная команда. Начальником добровольной пожарной команды был купец Соколов. У всех добровольцев-пожарных были медные каски, а у Соколова – серебряная. Во время пожарной тревоги все члены добровольной команды выбегали и садились на первого попавшегося извозчика, который доставлял их к месту пожара. Пожарный отрывал специальный талон, по которому извозчик в городской управе получал деньги. Если пожар был длительным, то пожарные извозчики приезжали на пожарный двор, перепрягали лошадей и до конца пожара обслуживали пожарных, за что с ними расплачивалась городская управа. Кроме добровольной команды, на пожар бежали и ехали на велосипедах гимназисты и подростки помогать тушить пожар. Так как водопровода в Нежине не было, то требовалось много рук, чтобы качать пожарные насосы.

Киев, 1992 г.

Примітки,
вибрані з інтерв'ю Олександра Лазаренка,
які доповнюють спогади
(див.: Олександр Лазаренко: При світлі спогадів
незгасних / запис зробила Наталя Крутенко //
Київ. – 1994. – № 1. – С. 153–164)

¹ «Як подорожували за тих часів? Швидкість їзди залежала від пори року: найшвидше – взимку, найповільніше – в міжсезонне бездоріжжя. У середньому 10-12 верст на годину. В кибитці (безресорному возі) із Києва до Москви можна було дістатись за 8-10 діб, на диліжансі – за 5-6. «Однозвучно гримить дзвіночок»... Він та переривчасте дихання коней оживляли монотонний ритм їзди вибоїстими дорогами. Та дискомфорт поїздок на далекі відстані був не найнеприємнішим випробуванням. Більш сумною могла стати подорож при появі розбійників або вовка. Доводилось у дорогу брати штуцер. Крім речових саквояжів, брався із собою дорожній погребець, із провізією. Почесне місце в ньому займав складаний самовар» [с. 155].

² «Розповім дещо із ніжинського періоду життя Корольова.

Мама Сергія Павловича, Марія Миколаївна Москаленко, доводилась мені двоюрідною сестрою. Сімнадцятирічною дівчиною, після закінчення гімназії, вона вирішила їхати до Петербурга вступати до Вищих жіночих учбових курсів. Проти цього

заперечували її батьки. Особливо мати – енергійна, вольова жінка (справжня козачка!). Ось чому вона надумала терміново видати доньку заміж.

Багато хлопців оббивало пороги вродливої та розумної Марусі Москаленко. Але вибір зробила мати. Він випав на випускника ніжинського Історико-філологічного інституту Павла Яковича Корольова, який щойно отримав призначення у Житомир, – викладати в гімназії. Згадую сімейні чвари, сльози Марусі, яка ні за що не погоджувалася йти заміж за Корольова – низенького, сухорлявого, негарного, ще й на одинадцять років старшого від неї. Мати умовляла, кричала. Коли ж донька зверталася за заступництвом до батька, він, «реестровий козак міста Ніжина», тільки відмахувався: «Маню, виходь заміж, бо вона, – кивав у бік дружини, – з'їсть мене».

Так Маруся опинилась у Житомирі. А вже через два роки повернулась до батьків, у Ніжин, з маленьким Сергійком на руках. Залишила хлопчика дідові й бабі, а сама подалася добувати вищу освіту до Києва. <...> Хлопчику не дозволяли виходити на вулицю, побоюючись, що батько здійснить свої погрози і забере сина. Вдома всім заправляла бабуся. Наприкінці літа починався сезон соління огірків. Після цього купчиха Москаленко відправлялась до Москви, Петербурга, у Прибалтику та інші місця, де домовлялася про постачання цього товару.

Своїм дітям, двом донькам та двом синам, Москаленки дали вищу освіту. В їхньому домі

збиралось культурне товариство. Під час журфіксів лунали музика і співи, сама господиня непогано грала на скрипці, підтримувала світські розмови. Саме від бабусі Сергій успадкував любов до музики і співів. Його улюблена пісня – «Дивлюсь я на небо»... А ще у нас в родині часто згадують, що коли Марія Матвіївна приїхала у Житомир на народження онука, то сказала пророчу фразу: «Він буде Шаляпіним або професором». Онук став академіком.

Сергійків дідусь, Микола Якович Москаленко, і за зовнішністю, і за характером був типовим українцем, потомственим ніжинським козаком. <...> Дідусь багато розповідав малому про козацьку давнину, водив на старий цвинтар, де стояли старезні дубові хрести з написом: «Тут похований козак міста Ніжина...». Згодом Сергій Корольов у особистих анкетах в графі «національність» з гордістю писав «українець».

Про один випадок з життя Сергія Корольова варто пригадати. Хто знає, можливо, подібне дитяче враження, яке пережив маленький Сергійко, й здатне запліднити мрію, а відтак – зробити її реальністю.

Отже, хлопчику було років п'ять, коли дід та баба повезли його дивитися на велику подію для тогочасного Ніжина – політ Сергія Уточкіна. І я був свідком цього польоту. По всьому місту були розклеєні афіші. У тиху провінцію бурею увірвалося магічне слово «аероплан». О третій годині дня на Ярмарковій площі зібралась публіка. Літак привезли кіньми з вокзалу і збирали на місці польоту. Це був

одномісний біплан. Ніякої кабіни в ньому не було, і публіка могла бачити всі рухи льотчика, який сидів у плетеному кріслі. Нарешті затріщав мотор. Біля літака, якого за крила тримало десятків зо два дужих солдатів, знялася хмара пилюки і вкрила шляхетну публіку, яка зайняла місця поближче до старту. Прогрівання двигуна тривало ще з півгодини, але глядачі покірно чекали.

Нарешті мотор заревів на повну силу, знову знялася така курява, що позаду літака нічого не було видно. Якийсь час солдати бігли, тримаючи його за крила, а потім відпустили. Літак піднявся в повітря, поступово набираючи висоту, – десь на рівні триповерхового будинку. Пролетів близько двох кілометрів і сів на галявині біля лісу. Вся безбілетна публіка кинулась до місця посадки. Лунали захоплені вигуки, вгору летіли шапки. І лише поважні особи висловлювали обурення: чому, мовляв, не виконано програму – круговий політ над містом. На цьому видовище скінчилось. Майбутній генеральний конструктор спостерігав за ним, сидячи у діда на плечах...» [с. 160].

III «Гімназію я закінчував у страшний час... Йшла перша світова війна. Тягар війни отруював життя. Підскочили ціни. Через Ніжин їхали підводи біженців із Польщі. Чоловіків призивали на військову службу. Аби unikнути її, кілька юнаків з мого випуску вступили в організований земством Військово-промисловий комітет. Цих військових

чиновників глузливо називали «земгусарами». Я до призову встиг витримати конкурс до Київського політехнічного інституту і навіть провчитися півроку. Перед тим, як я поїхав на фронт, мама сказала нам, дітям: «На війні все може бути, пішли сфотографуємось» <...> В армії я застав Лютневу революцію 1917 р. На фронт приїздили численні агітатори, вони викладали програми своїх партій – народників, кадетів, соціал-демократів, соціал-революціонерів, бундівців. Всі обіцяли пролетаріату свободу, землю, заводи, інші блага. Мій невеликий життєвий досвід малював в уяві образ пролетарів у вигляді ніжинських ремісників – чоботарів, бондарів, бляхарів, які весь тиждень працювали в своїх майстернях, а в неділю везли товар на базар. Опісля більшість із них рушала в шинок. Отже, гасло «Пролетарі всіх країн, єдняйтеся!» мене не приваблювало» [с. 160–161].

«Та найстрашнішими за голод і холод були зміни влад. Тимчасовий уряд Керенського, гетьман Скоропадський та німці, Директорія, білополяки, Денікін, чотири приходи більшовиків... Крім того, до міста уривались загони Махна, Зеленого. Кожна з влад оголошувала реєстрацію колишніх офіцерів. Не бажаючи виявляти свою соціальну належність, люди навіть відмовлялись від своїх прізвищ і жили за чужими документами. Так вчинив, наприклад, Юрій Васильович Кондратюк – автор проекту польоту на Місяць. Студентом Київського університету він у 1916 р. був призваний в армію, мав чин прапорщика. Щоб уникнути цього «тавра» після революції, взяв

документи свого двоюрідного брата, померлого від тифу. Все з'ясувалося, коли почали шукати автора тоненької книжечки з розрахунками космічних польотів» [с. 162].

^{IV} «Студенти умовно поділялися на дві категорії: забезпечені (діти непманів, високооплачуваної інтелігенції), які отримували від батьків щомісячно по 30–50 карбованців, та малозабезпечені (діти робітників, селян, службовців). Я займав проміжне місце.

Розподіл на категорії я зробив не випадково. Він визначав не тільки матеріальне розшарування студентства, але й різницю ставлення цих двох груп до навчання. Студенти, які мали вільні гроші, вчачали в кіно, театри. Обідати їздили на Євбаз, в їдальню Банчковського. Більшість із них не обтяжували себе науками, а тому й не всі отримали дипломи. Ті ж, хто вчився на мідні гроші, тримався за інститут. Для нас найкращим театром були лекції. І це не просто слова. Пригадую, наприклад, лекції з фізики, які читав професор Демець відразу для чотирьох факультетів (механічного, будівельного, хімічного, агрономічного). Уявіть: велика фізична аудиторія, професор читає лекцію, в цей же час доцент пише на дошці формули, а препаратор демонструє досліди. Свято думки! Справжній Храм Науки!» [с. 161].

^V «Товаришувало кілька сімей, і в кожній по черзі влаштовували журфікси. Це були своєрідні домашні клуби. Пригадую «четверги» у нашому домі. <...>

Люди вміли красиво спілкуватися. <...> І ще одну благородну місію виконували ці звані «четверги» чи то «вівторки», «п'ятниці». <...> Так молоді люди знайомилися. <...>

Традиція журфіксів була винищена в радянський час почуттям страху. Люди боялись зустрічатися, бо не були впевнені, що назавтра хто-небудь із гостей не стане донощиком, аби на нього не встигли донести раніше. Пам'ятаю, в кінці 20-х років чоловік моєї сестри, офіцер, освічена людина, був в одній компанії, а на ранок його викликали до НКВС. І хоча він доводив, що за вечір не вимовив й слова, – йому інкримінували: «Зате сміялись над анекдотом». І заслали на 5 років на Соловки. Справді, цей факт сам звучить як анекдот – гіркий, але красномовний анекдот про той страшний час» [с. 154].

^{VI} «Мати моя, Марія Михайлівна, уроджена Малинка, була донькою священика, їй, як старшій із дітей, батько дав у посаг кошти на зведення будинку по Мільйонній вулиці, 12 (нині це будинок по вулиці Авдіївській, донедавна – К. Маркса). Всі шестеро дітей моєї мами – п'ять моїх старших сестер та я – народилися тут. Будинок досі стоїть, а на ньому меморіальна дошка з написом про те, що в ньому у 1908–14 рр. бував хлопчиком Сергій Корольов» [с. 156].

^{VII} «Та розповім, яким був транспорт у Києві до автомобільної ери. Я ще застав часи, коли міський транспорт тримався на візниках. Вони управляли

парокінними екіпажами (на 3-4 пасажирів) та прогінками (на 1-2 пасажирів). Цей транспорт коштував дорого. Наприклад, проїзд з Печерська до вокзалу на парокінному екіпажі обходився десь близько 1 карбованця (для порівняння скажу, що місячна заробітна платня поштового службовця становила 15 карбованців). Ще були так звані лихачі – екіпажі на дутих шинах, їх наймали для прогулянок по Хрещатику. Зимом лихачі вкривали сани сіткою, щоб сніг не летів в обличчя.

З візниковим транспортом у Києві пов'язана курйозна історія. Як відомо, до революції євреї мали ценз осідлості. Він полягав у тому, що у великих містах мали право жити лише євреї з вищою освітою, ремісники та купці I, II гільдій. Дрібні крамарі цього права не мали. Насправді ж весь Поділ був зайнятий крамницями, а їх власники тут же і мешкали. Робилось це таким чином. Візники прирівнювались до ремісників. Отже, єврей-крамар раз на рік сідав на яку-небудь коняку, їхав до міської управи, де отримував номер на посвідчення візника. Сам же продовжував займатись торгівлею. Аж доки один околоточний наглядчач не звернув увагу на те, що в його районі значиться 300 візників, а курсує лише 50. Провів «слідство», з'ясував хитрощі крамарів і доповів про це приставу. Той – поліцмейстеру, далі – губернатору, який видав наказ про те, що наступного 1910 р. візники не прирівнюватимуться до ремісників. Що робити?! Тисячам євреям загрожував виїзд із Києва. Всім своїм товариством вони звернулись за

заступництвом до магната Бродського. Це була дуже авторитетна у місті постать. Досить лише сказати, що він забезпечував весь Київ найсмачнішим борошном сорту «вальцівка» (до речі, елеватор Бродського досі стоїть на Поштовій площі, в ньому зараз розміщено книгосховище державної бібліотеки України). Бродський пише на ім'я губернатора клопотання: продовжити на рік право візників прирівнюватись до ремісників. Вкладає в записку немалі гроші – і всі залишаються задоволеними. І губернатор, і крамарі, і Бродський» [с. 163].

^{VIII} «Приблизно з 1905 року в київських візників з'явилися конкуренти – автомобілі та циклонети. <...>. Парк циклонетів знаходився на Фундуклеївській вулиці, його тримав механік німець Гольдер. Всього по Києву курсувало приблизно 15 циклонетів. Це був недорогий і тому популярний вид транспорту, який проіснував до 1920 р. Прокатні автомашини були представлені європейськими моделями заводів Ліон-Бутон, Комник, Форд, Делоне-Бельвиль, Бенц. Авто належали приватним особам (пям'ятаю лише прізвище Тивілевич). Вони паркувалися по вулиці Миколаївській. Першими ж володарями особистих «іномарок» у Києві стали міський голова Д'яков та власник ковбасної фабрики німець Бульйон.

Історія київського трамваю загальновідома. Це був перший трамвай в Україні та Росії. Складний рельєф міста стимулював інженерну думку, бо кінним екіпажам важко було долати круті підйоми.

Цій обставині мусимо завдячувати і появою у нас ще у 1905 р. фунікулера, також першого в країні. Автобус почав курсувати з 1910 р.

На Великій Васильківській вулиці знаходився «Каретний заклад Вегери», який виготовляв фаєтони, прогінки, карети, кузова автомобілів. Право управління автомашинами надавав Київський Імператорський клуб автомобілістів. Я його закінчив. Він також виконував технічний нагляд за автомашинами. Ще існували приватні автокурси Пермінова та Прейса» [с. 163].

^{IX} «Спостерігаючи події тої доби, я робив не кращі висновки. Найзгубнішим наслідком соціалізму, на мою думку, стало те, що сформувався цілий прошарок людей, справою життя яких стала політика. З часом ці кар'єристи й склали привілейований клас колишнього СРСР. Разом з тим науковий та творчий потенціал кваліфікованих спеціалістів не стимулювався, поступово втрачено поняття професійної честі. Російська інтелігенція, за влучним спостереженням Горького, віддала перевагу політиці, а не науці.

Моїм же кумиром був Генрі Форд, конструктор автомобілів й організатор першого в світі масового виробництва автомобілів і тракторів. Ще гімназистом я прочитав його книгу «Моє життя та мої досягнення». Імпонувала і його політична позиція: Форд був пацифістом, за свої кошти відправив у Європу корабель миру для припинення світової війни.

Все це привело до того, що я на все життя залишився політично безграмотним. Мріяв лише стати кваліфікованим інженером. З усіх гасел більшовиків я сприймав лише одне – «індустріалізація країни» [с. 161].

^x «Я ніколи не відзначався міцним здоров'ям. Багато років страждав від кровоточивої виразки шлунку, перехворів на туберкульоз та всі форми тифу. Але набагато пережив і п'ятох своїх рідних сестер, і всіх, досить кремезних, двоюрідних братів. Думаю, що є дві причини мого довголіття. По-перше, я все життя займаюсь улюбленою справою. Ніколи не прагнув стати керівником, зробити кар'єру, вступити в партію. Лише один рік я пробув на посаді завідуючого кафедрою інституту і попросив звільнити мене, бо це відволікало від творчої роботи. Можливо, через це у мене ніколи не було ні задрісників, ні ворогів. По-друге, я запеклий колекціонер. А кажуть, що колекціонери живуть довго, бо це захоплені люди» [с. 154].

^{xⁱ} «Пам'ятаю, як в дореволюційній Росії шанували і платили великі гроші тим, хто знав свою справу, сумлінно виконував її, хто був справжнім професіоналом. Яскравою ілюстрацією цього може бути біографія відомого державного діяча Вітте. Нагадаю її.

Царські сім'ї влітку відпочивали у Лівадії. Діставалися до місця відпочинку таким чином: від Петербурга до Одеси – поїздом, з Одеси до Криму –

військовим кораблем. Відстань від Петербурга до Фастова – це була ділянка царської залізниці, державної. Від Фастова ж починалась Південно-Західна (Київська), яка була приватною, акціонерною. Начальником Київської залізниці був Сергій Юліанович Вітте. Кмітливий, діловий, він дослужився до цієї посади, починаючи від помічника машиніста.

1886 року Олександр III прямував до Лівадії. До Фастова поїзд із двома паровозами їхав зі швидкістю 70 верст на годину. Коли ж перетнули ділянку Київської залізниці, Вітте віддав наказ прямувати зі швидкістю не більше 60 верст на годину. Цар розлютувався: «Що це у вас тут за порядки?! Все, як на мотузочках?». Вітте пояснив, що шпали дерев'яні, на них може бути трухлявина чи грибок, і при великій швидкості вони не витримують навантаження. Імператор мусив підкоритися.

Але оцінив він професійну вимогливість Вітте лише через два роки, коли знову їхав тим же маршрутом, і на іншій ділянці дороги машиніст перевищив швидкість. Поїзд зійшов з рейок, перекинувся. Після розслідування комісія зробила висновок: перевищення швидкості дало велике навантаження на рейки, вони й розійшлися.

Цар запрошує Вітте на посаду міністра шляхів сполучення. Умова – 6 тисяч карбованців на рік. Вітте відмовився, бо начальником залізниці мав 30 тисяч. Тоді Олександр III додав ще 6 тисяч – «з удільного відомства», тобто не з державної казни, і Вітте погодився.

Невдовзі графа призначено на посаду міністра фінансів. <...>

Оцінивши кмітливий розум та державне ставлення до справ Вітте, наступний крок у захопчанні цієї визначної державної особи зробив Микола П. Він призначив Вітте своїм прем'єр-міністром і не пошкодував...» [с. 161].

^{xii} «Моє студентське життя видалося важким. <...> Я мусив усі роки навчання підробляти слюсарем та інструктором ручної праці в педагогічному технікумі (він ще мав назву – педкурси імені Грінченка). І в інституті, і в кімнаті, яку я знімав, центральне опалення не працювало. Я захворів на туберкульоз. Мусив покинути заняття і виїхати на півроку в село, на видужання. Пам'ятаю сумні думки, які супроводжували мене в той час: тільки б дожити до закінчення інституту і хоч трохи встигнути попрацювати, наблизитись до своєї найзаповітнішої мрії! <...>

Я жив на 15 карбованців на місяць. Рідкісні часи відпочинку проводив в передмісті Києва – трамваєм діставався до Пущі-Водиці, гуляв лісом, поблизу озера. Харчувався, як і більшість студентів, в їдальні інституту. Обіди влаштовувало Товариство допомоги нужденним студентам. Борщ, коштував 5 копійок, каша – 3 копійки, хліб – безкоштовно, в необмеженій кількості» [с. 161].

^{xiii} «У 1924 р. я захистив диплом на тему «Проект мостобудівельного цеху». Тема була актуальною, бо

напередодні, у 1920 р., відступаючи з Києва, білополяки висадили в повітря Ланцюговий міст. (Унікальна споруда зводилась на початку 50-х років XIX століття за проектом англійця Віньюля, в Англії ж виготовлялись і металеві конструкції, їх доставили кораблями до Одеси, а звідти до Києва – волами). Отже, передбачалась копітка робота по реконструкції мосту. Обговорювались два варіанти: відновлення первинного вигляду на основі піднятих уламків конструкції або зведення нового мосту ферменним способом. Автором другого варіанту був Євген Оскарович Патон, він і отримав більше прихильників. Проект Патона реалізовувало багато київських промислових підприємств, зокрема, завод «Ленінська кузня». Сюди я отримав призначення і відразу підключився до цієї роботи. У 1925 р. по мосту було відкрито рух. Я ж перейшов працювати на завод «Більшовик», заснований чехами ще у 80-х роках XIX століття, називався він тоді Київським машино-будівельним та котельним заводом Гретера та Криванека. При мені чехи складали половину колективу. Спочатку завод випускав різний дріб'язок: ліжка, гвинти, чавунну арматуру, котли, а згодом – обладнання для цукрових та пивоварних заводів, елеваторів, хімічної промисловості, дизелі для електростанцій, підйомно-транспортне обладнання, зерносушарки» [с. 162].

XIV «Чехи жили колонією поруч із заводом, в районі Караваєвих дач. Конструктори, техніки, бригадири, майстри мали тут свої будинки і навіть дачі, менш заможна частина чехів-заводчан знімали

квартири. Старійшиною на підприємстві вважався майстер Беначек. <...>. Це – досвідчений і авторитетний спеціаліст. Майстром механічного цеху був Ліло, котельного – Свобода. На той час інженери були залежними від майстрів. Останні вважалися своєрідними контролерами роботи інженерів, приймали або відхиляли їхні креслення та розрахунки. Мали право навіть накладати штрафи за помилки у кресленнях. А у старого майстра Ліло була навіть своя «шкала вітання» з інженерною братією. Зовсім молодому фахівцю він простягав при вітанні лише один палець руки, більш зрілому – два пальці і т. д. І лише досвідченому – долоню. Це була неофіційна атестація інженерної кваліфікації. Далеко не всі могли похвалитися: «Ліло мені простягає долоню!»

Багато чому я навчився у чеських колег. Вони в роботі дуже сумлінні. Але й відпочивати вміли. Мали «Чеську страмувку» – місце відпочинку в парку зі сценою, танцмайданом, клубом. Тут проходили і вечори розваг, які були популярними у всіх заводчан. Одного разу читаємо оголошення: «Сьогодні в «страмувці» пан Беначек буде ходити по канату. Запрошуються всі!». Беначек на той час «розміняв» восьмий десяток, ходив із палицею. Сенсаційне оголошення зібрало багато глядачів. Після інших номерів концертної програми, нарешті, запрошують на виступ Беначека. Кладуть на землю канат і... старий Беначек ступає по ньому. Публіка

втішається, всі в захваті від несподіваного та гумористичного повороту справи.

<...>

Повернусь до розповіді про діяльність заводу в період, коли я прийшов сюди працювати. Для цього нагадаю, що до революції Росія давала 46 відсотків світового ринку хліба. З нами конкурувала лише Канада. Але ціна нашого хліба в Європі була 1 карбованець за пуд, в той час як канадського – 2 карбованці. Це відбувалося тому, що канадці продавали зерно з елеваторів, а Росія – у мішках з барж та амбарів. 1924 року Держбанк СРСР уклав договір на продаж нашого зерна за кордон. Аби підняти його ціну, потрібно було будувати елеватори в хлібних регіонах та у приморських портах. Серед підприємств, які взялися за випуск елеваторів, був і завод «Більшовик». Я ж перекваліфікувався на спеціаліста по елеваторобудівництву.

З початку першої світової війни в Росії майже десять років не було регулярного випуску інженерів. Тому авторитет вони мали надзвичайно високий. Мені, молодому спеціалісту, платили 240 карбованців! Але й вимоги чималі. Я одночасно був і проектантом елеваторів, і виконробом при їх зведенні, і поставальником, і бухгалтером. Ще й сам набирив бригади робітників, агітуючи місцевих кустарів. Перший мій лінійний елеватор зведено в станиці Відрада Кубанська (його спалили фашисти). Останній – в Люлинцях Вінницької області, який і досі експлуатується.

Але мріяв я все ж таки про автомобілебудування. Посвідчення водія я отримав ще у 1916 р.

Був велоспортсменом, мав свій мотоциклет, а трохи згодом – малолітражний автомобіль «Вандерер» випуск 1914 року (трофейний, розбитий, розпорошений, який власноручно зібрав та відремонтував).

І ось почалася перша п'ятирічка. Оголошено будівництво Харківського тракторного та Горьківського автомобільного заводів. Останній зводився за ліцензією Генрі Форда. У Києві створено контору «Гранстехпром», яка проектувала та монтувала внутрішньозаводське обладнання. Я став провідним конструктором «Гранстехпрому». Потім працював безпосередньо в Горькому, монтуючи це обладнання. Перекладав надіслану Фордом інструкцію по управлінню автомобілем (до цього я вже мав дві особисті книги, присвячені експлуатації та ремонту тракторів).

Як член клубу «Автодор», я мав змогу у 1929 р. виплатити 1850 крб. у фонд будівництва заводу, за що отримав автозобов'язання. По ньому через чотири роки, коли завод було пушено, видавали автомобілі. Мій ГАЗ-А був першим у Києві легковим автомобілем вітчизняного виробництва, і стояв він у гаражі біля будинку по Гоголівській вулиці, 50, де я мешкав ще й донедавна» [с. 162–163].

^{xv} «П'ятикласником я вже вмів паяти, рихтувати, загартувувати залізо, міг відремонтувати велосипед. <...> Я підлітком постійно щось вигадував, майстрував, і ось коли я був у класі

четвертому, на Страсну відправу взяв замість свічки електричну лампочку, яку приладнав до олівця, а дріт із вмикачем від лампочки сховав у кишеню. В одній руці тримав свою «свічку», а другою, що в кишені, вмикаю та вимикаю лампочку. Нам було по років 11-12, – малеча. Уявляєте, як мої однокласники слухали вже ту відправу?! Вся увага була на мене. Наглядач помітив це, підійшов, суворо глянув на мій витвір. «Лазаренко, що це у вас?» «Лампочка», – відповідаю. «Давайте сюди!» [с. 158].

^{xvi} Я вперше відвідав її [Києво-Печерську Лавру] з мамою, коли мені було років 12. На все життя вразила урочиста краса Успенського собору, інших церков. Запамяталося, які тоді в трапезній палаті давали для паломників безкоштовні обіди – борщ із м'ясом, кашу, пироги і необмежено – квас. Почув я тоді таку приказку: «Як тривога – так до Бога, тривога минула – з Броварів вернулась». Її треба розуміти так: вирушила людина в лавру, аби попросити у Бога допомоги при хворобі чи якійсь невдачі. Дісталась вже, наприклад, до Броварів, відчула полегшення, – от і розвернулась додому».

«Хочу пригадати один кумедний випадок, який трапився з учнями училища імені Кушакевича. Разом із викладачем вони поїхали на екскурсію до Києва. Звичайно, пішли і до Києво-Печерської лаври. Оглянули печери, вийшли до церкви. А тут сидить чернець з посудиною, в яку прихожани кидають мідяки, срібло. Одному з хлопчаків, шибенику,

закортіло поцупити жменю монет. Очі вже горять, крутиться біля ченця, чекає на зручний момент. Крадіжка вдалася. Навіть вчитель нічого не помітив. Ось уже вся група прямує з лаври, виходять через Надвратну церкву. Біля виходу сидить черговий чернець. Раптом він підзиває «героя» і каже: «Ти згрішив. Зізнайся, що ти вчинив у святому місці, і покайся». Хлопчина розгубився, перелякався, почервонів. Не міг зрозуміти, як цей чернець дізнався про крадіжку. Не зразу, але мусив зізнатися і повернути гроші. Вчителю стало цікаво, як чернець «провів слідство». Той поділився секретом: коли хто-небудь з ченців помічає непристойний вчинок відвідувача лаври, непомітно на спині останнього крейдою малює хрест, своєрідну позначку. На виході черговий чернець «дізнається» про гріх, просить покаятися. Цей нехитрий, але мудрий метод мав неабиякий ефект, особливо для віруючих людей» [с. 159–160].

^{xvii} «Що я колекціонував у своєму житті? Перша колекція у мене з'явилася, коли я ще навчався у молодших класах гімназії. Це колекція пір'я, яким тоді писали. У старших класах я володів колекцією куль. За часів революції, коли був студентом, зібрав цілу книжку паперових грошей різних влад. Через 40 років разом із однокурсником, досвідченим боністом, користуючись цим зібранням, склали купівельну здатність карбованця в різні роки того періоду. Правда, цій роботі нам ще прислужилась і господарча книга бабусі Сергія Павловича Корольова – Марії

Матвійовни Москаленко, в якій вона записувала ціну куплених на базарі продуктів, аби в кінці тижня розрахуватись із їдальниками за обіди (жила вона тоді в Києві, по вул. Некрасівській, 3. Сергійко відвідував бабусю за цією адресою, сам на той час мешкав у дядька Юрія по вул. Костельній, 6). Гадаю, що складена нами таблиця має історичну цінність, за нею можна уявити рівень життя в перші роки після революції та при непі. Був я і нумізмом. Ще в дитинстві мама подарувала мені кілька срібних карбованців періоду Петра I, Єлизавети та Катерини II. Вони й поклали початок систематизованому зібранню російського карбованця, починаючи від ефимок (іноземних талярів з російськими штемпелями), «новодела» Олексія Михайловича, і подальші зразки карбованців, які відбивали царювання наступних монархів. А ще я володію найповнішою колекцією значків, присвячених Корольову.

В 75 років я вийшов на пенсію і, як інженер-автомобіліст, почав досліджувати історію автомобіля. Збирав фото різних автомоделей, опублікував кілька статей до 100-річчя автомобіля. На цьому б і закінчилось захоплення, якби мій правнук Василь якимось чином не запитав мене: «А на чому люди їздили, коли не було поїздів та автомобілів?». Це й надихнуло мене на створення тематичного музею. Я добре пам'ятаю епоху гужового транспорту, сам їздив не тільки возом та на екіпажі, а й на трійках та диліжансах. І з ентузіазмом поринув у нові клопоти. Виникла ідея створити музей станційного доглядача. Коли було

зібрано чималу кількість експонатів, я почав клопотати перед міськрадою про дозвіл на реставрацію будинку станції, що на Поштовій площі. Після реставрації мого зібрання й переїхало в цей особняк.

Коли основним транспортом для проїзду та для доставки пошти були диліжанси та кибитки, вздовж поштових трактів через кожних 20–25 верст стояли поштові станції. На станціях міняли коней, отримували подорожню грамоту, відпочивали. В архіві Академії наук України я знайшов «Карту поштових трактів Росії у 1769 р.». Уявляєте, скільки сотень поштових будиночків було вздовж цих доріг? А залишилося з десятків. Особливо прикро, що немало з них знесено в останні роки. Станції будувалися за типовим проектом, різнилися лише за розрядом – I, II, III – в залежності від кількості кімнат, а відтак – й кількості вікон на фасаді. Збереглась єдина поштова станція I розряду у Новограді-Волинському, що на Житомирщині. Київська належить до II розряду.

Указ про будівництво поштового двору на Подолі було прийнято губернською канцелярією ще у 1725 р., але дерев'яна будівля стала жертвою пожежі 1811 р. Сучасна поштово-диліжансна станція була побудована у 1863 р. (з того часу, до речі, Хрещатицька площа й отримала нинішню назву). Станція складалась із цілого комплексу будівель: станційного будинку (у ньому – кімната доглядача, канцелярія та готель), стайні, каретних рядів, телеграфного флігеля та ямської. Збереглася лише поштова станція.

<...>

Я змайстрував зменшену модель санної кибитки. У такій кибитці їхали довгі 6 тисяч верст до чоловіків дружини декабристів, їздив у такій і Пушкін. Інженер Войцеховський із Брянська, один з відвідувачів музею, подарував зроблену своїми руками модель диліжансу. Є в моїй колекції і всі деталі трочної упряжі – хомут, вуздечка, дуга, шлейка, піддужний дзвіночок. Цікаво, що останній кріпився лише на поштової трійці, а на звичайній, пасажирській, були бубонці. Отже, вже по звуку станційний доглядач знав, кого зустрічати – пошту чи мандрівників. Є й поштовий ріжок, яким сурмач давав сигнали різними мелодіями залежно від призначення: про відправку диліжансу, його прибуття, про кількість вільних місць. Шинель та сумка поштмейстера, ікона св. Миколи – покровителя доріг. Серед унікальних документів – «Положення про сигналізацію диліжансів, що забороняє користуватися різками та піддужними дзвіночками», датоване 1864 р. Бачите, коли вже боролися із шумом! А на робочому столі станційного службовця – журнал реєстрації проїжджаючих, підсвічник, склянка для пір'я, 100-річний будильник, обертальний календар, чорнильниця (з чотирьох частин вона складається, всі знайшов у різний час, у різних місцях!), ліхтар у скляному футлярі, з яким доглядач виходив у темряві зустрічати екіпаж.

Що таке подорожня грамота? Мені вдалося з'ясувати призначення цього документа. Його

помилково вважають дорожнім квитком. Насправді це документ, яким місцева влада надавала пасажиру право користуватися кіньми. Було два різновиди подорожніх – службова та сімейна. По службовій (казенній) коней для проїзду видавали безкоштовно. Для отримання приватної подорожньої потрібно було в міській управі вказати мету поїздки, а потім сплатити 8 копійок за одного коня на одну версту. За подорожніми можна уявити, хто як їздив. Лермонтов, наприклад, подорожував в упряжці з двох коней, Пушкін – з трьох. Гоголь випишував чотири, не шкодував грошей, бо не витримував повільної їзди, нервував (пригадайте: «І який же росіянин не любить швидкої їзди?») Я зібрав 18 подорожніх грамот. Серед них – єдина відома подорожня Пушкіна, подорожні Шевченка, Гоголя, Лермонтова та його вбивці Мартинова, який у Києві проходив так зване церковне покаяння. Маю один цікавий документ – приватну подорожню грамоту, датовану 11 грудня 1825 р. із «шапкою»: «По указу Его Величества Государя Императора Константина Павловича, самодержца Всероссийскаго». Але ж відомо, що Костянтин жодного дня не був імператором! Річ у тому, що після смерті Олександра I до коронування Миколи I було кілька днів міжвладдя. Сподівалися, що на престол сяде Костянтин, який раптово відмовився від корони. Ось в цей проміжок часу комендант Ревеля і встиг надрукувати тираж бланків подорожніх нового взірця» [с. 154–155].

«Історію з верстовим стовпом» переказує інтерв'юєр Наталя Крутенко: «...Відпочивав Олександр Миколайович в санаторії під Києвом. Блукаючи якомсь лісом, побачив: тягне бульдозер два товстих старих дуба. «Куди дерево призначається?» – поцікавився. «На дрова!» – була відповідь. Шкода стало Олександровичу, що прекрасна деревина піде на паливо, і він тут же, обміркувавши ситуацію, поспішив до лісничого: «Дозвольте відпиляти частину. Бо ж саме з дуба тесали верстові стовпи. Сплачу, скільки потрібно». Після захопленої розповіді незвичайного відвідувача про поштову станцію, диліжанси та трійки, лісничий запропонував: «Залиште малюнок, сам розпиляю і привезу». Так перед поштовою станцією з'явився верстовий стовп, на якому онучки-художниці, відповідно до історичної правди, написали: «Києвъ. Отъ С.-Петербурга 1132 версты».

Сьогодні верстовий стовп – єдиний експонат, що залишився від музею дорожнього побуту (завдяки цементному фундаменту). Він і буде нагадувати нам про духовний подвиг нашого земляка. А сам музей Києву виявився непотрібним. Нувориши з товстими гаманцями зторгувалися з «батьками міста» і... попросили звільнити будинок. Своє зібрання володар подарував рідному Ніжину, де зберігся комплекс будівель колишньої поштової станції. Тут віднині і розташувався музей Лазаренка» [с. 156].

КАМІЛА ОЛЕКСАНДРІВНА ЛАЗАРЕНКО ПРО БАТЬКА

Мій батько, Лазаренко Олександр Миколайович, почесний громадянин м. Ніжина, народився 8 березня 1897 р. за н. ст. і прожив 100 років до 17 березня 1997 р. Велика родина Лазаренків жила в будинку № 12 (тепер 16) на Мільйонній вулиці (за радянської влади К. Маркса, тепер Овдіївська).

Мій дід, Лазаренко Микола Гаврилович (1846–1911), був родом із козаків, але з козацького стану перейшов до купецького. З 16-ти років він працював прикажчиком у містечку Борзні. Похований на Богословському кладовищі біля вокзалу. Мій батько пам'ятав великі дубові хрести на могилах своїх діда й баби.

Прадід, Гаврило Тимофійович, також житель м. Ніжина, мав будинок на Черновій греблі за Покровською церквою. Займався він вичинкою овчин. Його дружина – Анастасія Іоанівна Петренко.

Крім мого діда Миколи, у Гаврила Тимофійовича були ще сини Іван, Кузьма, Василь та доньки Марія і Катерина. Василь займався справами батька; мав доньку (Зінаїду); брав участь у російсько-японській війні, був поранений. Іван і Кузьма мешкали в Ічні й були власниками миловарного заводу.

У 1880 році дід Микола Гаврилович одружився з Марією Михайлівною Малинкою (1862–1942). У посаг за нею він отримав шестикімнатний будинок

на Мільйонній вулиці. Марія Михайлівна була дочкою священика о. Михаїла Малинки із с. Дорогінки. Отець Михаїл мав чотирьох дітей: Тимофія, Сергія, Марію та Євдокію. Дружина його (в дівочтві Микульська) померла, народжуючи п'яту (мертву) дитину. Священик о. Михаїл Малинка мав у с. Дорогінці садибу, орні землі та луг. Дім у Дорогінці він віддав у посаг дочці Євдокії. Після смерті о. Михаїла настоятелем церкви в с. Дорогінці був Сергій Іванович Крачковський, брат чоловіка Євгенії Миколаївни Лазаренко.

Матушка Малинка (уродж. Микульська), мати Марії Михайлівни Лазаренко, мала сестру – дружину настоятеля собору в Козельці.

На час одруження дід був уже купцем (мав знак управи м. Ніжина як купець II гільдії) і мав торговельні ятки на розі вулиць Гоголя і Стефана Яворського. На протилежному боці була бакалійна лавка М. Я. Москаленка.

До речі, обидва купці, разом з іншими поважними людьми міста, серед яких були депутат від духовенства отець Дмитро Степановський та голова земської управи Г. В. Забелло, входили до складу гласних міської думи, про що зберігся документ з особистими підписами усіх членів міського зібрання.

За 10 років (з 1881 по 1891 рр.) у родині Лазаренків народилося п'ять доньок: Ольга (1881–1966), Євгенія (1893–1970), Клавдія (1885–1969), Ганна (1887–1938) та Лідія (1891–1978). Довгоочікуваний син Олександр з'явився тільки у 1897 році.

Усі п'ятеро сестер закінчили жіночу гімназію П. І. Кушакевич на вулиці Гоголя. Ольга та Євгенія після революції по закінченні гімназії вчителювали. Ольга – у с. Вороньки, а Євгенія – в с. Талалаївці. Клавдія вступила на вищі жіночі курси в Одесі, які не закінчила через смерть батька; згодом викладала в гімназії м. Пінська, а під час громадянської війни працювала учителем-вихователем у дивізії Щорса.

Дві молодші сестри Лазаренко вийшли заміж і виїхали з Ніжина назавжди.

Усі сестри Лазаренко, крім Ганни, були довгожителлями. Вони померли у віці 85–87 років, проживши нелегке життя. Ольга Миколаївна Гурська працювала вчителькою молодших класів упродовж 53 років, а також викладала українську мову в середніх класах школи № 2 на Київській вулиці, потім у школі № 4 на вулиці Козачій.

Євгенія Миколаївна Крачковська після революції працювала бухгалтером у Ніжині, а 1944 року переїхала до Києва доглядальницею.

Клавдія Миколаївна Лазаренко у 20–30-х роках керувала клубом у м. Ніжині. Після війни протягом 25 років вона працювала старшим бібліографом у бібліотеці Ніжинського педінституту. Померла Клавдія Миколаївна в 1969 р., похована поряд з матір'ю, Лазаренко Марією Михайлівною, на міському кладовищі у Ніжині. Ольга, Євгенія і Лідія поховані у Києві, на кладовищі в Берковцях.

Дитинство батька було щасливим. Достаток родини був невеликий, але Марія Михайлівна

Лазаренко була гарною господинею, розумною, економною, працювитою. Її поважали і шанували родичі та знайомі. В обідню пору жінка працювала замість чоловіка у лавці. У хатньому господарстві допомагала одна служниця – баба Мокрина, яка до 1861 р. була кріпачкою.

Батько навчався у класичній гімназії при Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька, закінчив її в 1916 р. під час Першої світової [війни]. Навчання латини з 1-го класу і грецької мови з 3-го давалося нелегко. Коли в розкладі з'явилася фізика, батько виявив найвищий рівень знань з цього предмету серед гімназистів. Любов до фізики зумовила інтерес до техніки на все життя. Маленький Шура був улюбленцем усієї родини та баби Мокрини. Сестри читали йому і готували до вступу в гімназію. Усі пригощали його ласощами, до яких він завжди був ласий.

Коли татові виповнилося 13 років, помер його батько. Вже за рік торгівля занепала. Треба було заробляти самому. Рідний дім зостався завдяки тому, що дядько Тимофій купив його фіктивно, заплативши по вексялях. Будинок залишився у володінні Марії Михайлівни. У цей час була побудована електростанція, і тато заробляв тим, що проводив електрику в приватні будинки, а також купував старі велосипеди, ремонтував їх і продавав.

Мати жила з того, що тримала на квартирі і столувала двох студентів, своїх племінників Дмитра і Валентина.

Дмитро, син дядька Тимофія Малинки, закінчив медичний факультет Київського університету і став лікарем у с. Мрині. Лікарня була розташована у маленькому будинку поміщика Коробки серед великого парку. Ще до війни Дмитро Малинка за своїм проектом побудував нову гарну лікарню, а під час Великої вітчизняної [війни] зробив на фронті 3500 операцій. Помер у віці 67 років і був похований на площі навпроти середньої школи.

Валентин – син тітки Євдокії. Його батько був фельдшером у с. Дорогінці. Він закінчив агрономічний факультет КПІ і працював 10 років заступником директора науково-дослідного інституту цукру в Києві. Його сестра Єлизавета закінчила 2 факультети КДУ – філологічний та математичний і викладала математику в середній школі. Дмитро і Валентин з юних років були знаними мисливцями.

Зацікавленість технікою вплинула на подальші життєві плани батька – вступити до Київського політехнічного інституту, стати інженером, що на той час було престижним і забезпечувало високий рівень життя. Готуючись до вступу в інститут, брав уроки математики і сам давав уроки.

У 1916 р. він вступив на механічний факультет КПІ і одержав студентське посвідчення, яке не раз допомагало і навіть рятувало йому життя в революційні роки. Утім, вчитись довго йому не довелося. У 1916 році почали мобілізувати студентів. Оскільки студенти мали право вибору, батько поїхав на фронт в артилерійську бригаду, розташовану між

Ригою і Мітавою. Там він перебув зиму. Коли німці все ж захопили ці позиції, батько повернувся до Києва і вступив до кадетського корпусу, щоб отримати звання офіцера. Курс навчання був нетривалим, і його направили до Воронежу. Допоміг випадок: командував частиною офіцер, який раніше служив в артилерійській бригаді, що квартирувала в Ніжині, він посприяв переведенню до артилерійської бригади в Ніжині.

Батько повернувся до Ніжина, де й зустрів Жовтневу революцію. Він згадував епізод, коли натовпи робітників і ремісників почали грабувати лавки, підприємства, у тому числі спиртові склади біля вокзалу. Виникла загроза пожеж. Командир батареї наказав батькові зупинити грабіжників, які несли відра зі спиртом. Батько скочив на коня і з пістолетом помчав назустріч натовпу, який рухався вздовж Київської вулиці. Погрожуючи пістолетом, він змусив чоловіків вилити спирт й розійтися по домівках.

Коли з'ясувалося, що держава й армія розвалилися, батько поїхав до Києва продовжувати навчання в КПІ. Це були роки постійної зміни влади у Києві й розгулу різних банд на селі. Захищав статус студента. Так батько закінчив два з половиною курси КПІ.

Але тут, як говорив тато, «чорт приніс Денікіна» – і почалася мобілізація колишніх офіцерів до Білої армії. Батько потрапив у тракторний батальйон, який знаходився у Новоросійську. Він захворів на тиф, і саме в той час, коли денікінська

армія здавала Новоросійськ, батько лежав у тифозному шпиталі. У величезну «палату», де було біля 70–80 хворих військових, увійшла сестра милосердя і сказала: «Тим, хто хоче залишити Росію, я принесу форму. Пароплав на причалі». Щоб вийти зі шпиталю, батько зголосився, хоча ледве рухався. Дорога до дому, де він квартирував з двома киянами-студентами КПІ, пролягала повз причал. Батьку довелося побачити страшну картину, як завантажувався той корабель з емігрантами.

Влада змінилася швидко. Тракторний батальйон перейшов у підпорядкування Червоної армії. Брати-близнюки Петро й Олександр Ланге почали працювати помічниками машиніста на залізниці. Одного ранку кочегар прибіг до квартири й сказав, що Петра розстріляли прямісінько біля паровозу. Хтось доніс, що той був офіцером. Не виходячи на зміну, батько вирішив податися до Ніжина.

У нього була довідка, що він хворів на тиф і потребував оздоровлення. Щоб отримати перепустку і придбати білет на потяг, він, як червоноармієць, мав з'явитися до коменданта Новоросійська. У приймальні сидів секретар, на вигляд військовий писар. Він оглянув батька з голови до п'ят й, упізнавши в ньому офіцера, сказав: «Скорее уходите отсюда, иначе вы попадете в другое место». Знову врятував щасливий випадок. Додому їхав два тижні, переважно на підніжках вагонів та в товарняках уночі.

Після зустрічі з матір'ю та сестрою вирішив, що в Ніжині залишатися не можна. Поїхав до тітки

Євдокії в село Дорогінку, де її чоловік, Мінченко Олексій Пантелійович, працював фельдшером. Двоюрідний брат Валентин Мінченко теж був удома.

Якось уночі на село наскочила банда «Марусі». Грюкіт у двері. Перелякалися. Запалили світло, але ніяк не могли знайти студентські посвідчення. Бандити вже розбивали двері. І цього разу врятували студентські посвідчення.

Батько поїхав до Києва. Втретє вступив до КПІ. Працював майстром із праці на Педкурсах Грінченка на Лук'янівці. Чоловік сестри Ліди, Василь Михайлович Дога, викладав там українську мову. Він уклав підручник з української мови й українську читанку. Музику та співи викладав композитор Вериківський. Будинок не опалювався. Голод і холод зробили своє: захворів на туберкульоз II ступеню. Вилікувала бабусина родичка в Пуші Водиці собачим жиром і козиним молоком.

КПІ закінчив 1924 року, 10 червня захистив диплом «Проект мостового цеху» й почав працювати інженером на заводі «Більшовик». Проектував та встановлював механічне обладнання на елеваторах Кубані.

На жовтневі свята, коли відзначали закінчення робіт на елеваторі в станиці Невиномиській, познайомився на банкеті з майбутньою дружиною Ганною Федорівною Серовою, а на новий 1926 рік вони побралися. Разом подалися на будівництво елеватора в Люлинці Вінницької області. У цей час батько їздив на мотоциклі англійської фірми «Харлей», який

зібрав власноруч. Однак мріяв про авто. Дізнався, що у Сквирівській міськраді є полишений німцями довоєнний «Вандерер» із розмороженим двигуном. Придбав та два роки ремонтував його на квартирі.

Я народилася 2 вересня 1927 року, на той час батькові було 30 років. Коли мені виповнився рік, тато виїхав на авто. Тоді в Києві було два легкових автомобілі. Один із них – у майстра годинників Мостицького, який, на відміну від батька, не був ані фанатом автомобілізму, ані спортсменом.

Треба сказати, що тато був чоловіком енергійним, цілеспрямованим і все, за що брався, доводив до завершення. Він був ентузіастом розвитку автомобілебудування у Радянському Союзі. Вважаючи Генрі Форда професіоналом найвищого класу у проектуванні та виробництві автомобілів, батько з радістю зустрів звістку про будівництво в Горькому автозаводу за ліцензією Форда.

Він був першим у Києві, хто придбав автомобов'язання, тобто сплатив гроші в кредит на будівництво заводу. Це надавало гарантії на одержання авто першого випуску. Він негайно поїхав у Горький, щоб дізнатися, чим може допомогти Київ у будівництві заводу. З'ясувалося, що заводський транспорт (транспортерів і рольгангів) ще не проектували. Разом з О. П. Ланге він організував проектне бюро і виробництво цих транспортних засобів на механічному заводі у Василькові. Батько брав участь у монтажі обладнання й поцікавився, чи готується інструкція з експлуатації авто. Директор

заводу вказав на ящики з англійськими брошурами. Тато запропонував перекласти їх російською мовою, а також порадив змінити систему дюймів на десятинну метричну систему. Термін виконання був дуже короткий. Батько погодився виконати цю роботу безкоштовно, але заручився обіцянкою міністра автотранспорту, що одержить машину за своїм автозобов'язанням одним із перших. Наприкінці зими 1934 року тато два тижні їхав у Київ з машиною ГАЗ-А на залізничній платформі в кожусі, який йому дав ніжинський земляк Я. М. Маркович, професор Горьківського політехнічного інституту. Він, до слова, був звільнений з роботи в КПІ й висланий у Горький. Батьків ГАЗ-А був першою машиною радянського виробництва в Києві й став дивиною, що збирала натовпи людей.

Звільнившись із заводу «Більшовик», тато нетривалий час викладав у КПІ на механічному факультеті. Так звані «парттисячники»¹⁰⁸ Кузьменко й Драйгор від імені директора Сільськогосподарського інституту запросили його на штатну посаду професора кафедри з присвоєнням звання професора. Це була приваблива пропозиція, і батько погодився їздити в Голосіїв, який на той час був передмістям Києва.

Далека й важка дорога до інституту, особливо взимку, нерегулярне харчування, а головне страшенний душевний тягар через арешти колег, профе-

¹⁰⁸ В 1928 році на навчання у технічні вузи було направлено 1000 робітників, що започаткувало рух «парттисячників» (Правда. – 1929. – № 163 (20 юня)).

сорів Заморського Василя Варфоломійовича, Ланге Олександра Петровича, Пожитька (всі вони були реабілітовані), призвели до загострення кровотечної виразки шлунку. У 1940 році батько переніс резекцію шлунку, оперував його геніальний московський хірург Сергій Сергійович Юдін. Хвороба, що тривала дев'ять років, відступила, хоча тато суворо дотримувався правила: неважливо, що їсти – головне, коли їсти.

Батькові спостереження над подовженням термінів експлуатації тракторних й автомобільних двигунів сприяли подальшим науковим дослідженням та експериментам з колоїдальним графітом як додатком до мастил, що використовуються у двигунах внутрішнього згорання. За цей винахід батько одержав авторське свідоцтво. За рахунок первинної обкатки моторів на препаратах колоїдального графіту набагато скорочувався час обкатки двигуна на стенді. Результати досліджень лягли в основу кандидатської дисертації й знайшли відображення у статтях і книзі.

Напередодні війни батько відвіз дисертацію в Москву на рецензування проф. Єфремову. Захист роботи мав відбутися восени 1941 року в Московській сільськогосподарській академії ім. К. А. Тимірязєва. Війна зруйнувала всі плани. Наша сім'я не могла евакуюватися: у травні батьку зробили першу операцію, очікували ще три.

19 вересня, коли німці захопили Київ, з'ясувалося, що вся пожежна техніка була відправлена за Дніпро і опинилася у страшному котлі біля села Бортничі. Батько почав працювати інженером по-

жежних майстерень на Кузнечній вулиці. 29 вересня спалахнула пожежа на Хрещатику. Гасити її було нічим. Щоб зупинити вогонь, треба було підірвати будинки. Води в Києві ще не було.

З бригадою автослюсарів батько їздив кожного дня за Дніпро розшукувати й привозити пожежні машини для ремонту. На цьому величезному звалищі кожен шукав щось своє. Роботи вистачило на два роки німецької окупації.

Після визволення Києва батько викладав історію техніки і теорію машин і механізмів у Кіноінституті, який почав працювати раніше за інші вузи. На щастя, татова дисертація вціліла. Під час війни вона зберігалася у проф. Єфремова, який дуже швидко підготував відгук опонента. Захист відбувся 26 грудня 1945 року в Москві. А коли на механічному факультеті КПІ відкрилася спеціальність «Автобудування», батько знову зайнявся улюбленою справою. Деканом факультету був Марціневський, який не мав ані наукового ступеня, ані наукового звання.

17 січня 1948 р. на засіданні вченої ради КПІ відбувся успішний захист докторської дисертації батька на тему «Защитные покрытия, повышающие качества поверхности поршневой группы двигателя». Марціневський звернувся до ВАКу з листом, сповістивши, що О. М. Лазаренко був духовно-купецького походження і працював на німців у поліції, хоча загальновідомо, що пожежна служба в усіх країнах підпорядкована внутрішнім військам. Дисертацію не пропустили. Батько був ображений,

покинув факультет і перейшов працювати в Київський науково-дослідний інститут автомобільного транспорту, де залишався до виходу на пенсію.

У рік свого шестидесятиріччя він вирушив у круїз навколо Європи. Протягом цілого дня перебував на заводі «Рено» в Парижі, про що завжди мріяв.

Без роботи батько залишався недовго. У 1962 році він пройшов за конкурсом до Київського автодорожнього інституту на посаду доцента кафедри «Виробництво і ремонт автомобілів» і закінчив свою викладацьку роботу в 1977 році, у віці 80 років.

У 1964 році батько знову побував за кордоном – у Чехословаччині й Угорщині. Тоді він зацікавився можливістю використання подвійних автобусів «Ікарус» в умовах київського рельєфу. Тато побував на заводі і в технічному бюро, ознайомився з експлуатаційними характеристиками цих велетнів і переконався в доцільності їх придбання для Києва. Свої міркування з цього приводу він виклав міністрові автотранспорту. Невдовзі був укладений контракт на їх закупівлю.

Батько весь свій професіоналізм спрямував на удосконалення «серця» автомобіля – двигуна внутрішнього згорання, подовження термінів його використання. Однак утілення його ідей не обмежилось тільки автомобілями. Уже після війни тато випадково, під час конференції у Москві, присвяченій авіадвигунам, дізнався, що у воєнні роки на авіаційних заводах обкатку двигунів проводили на препаратах колоїдального графіту за його методикою, що

скорочувало час обкатки вдвічі. Але це було засекречено. Коли батько звернувся до Міністерства авіабудування, відповіли, що ніхто тоді не рахував економію, і йому призначається тільки дві тисячі премії. Взагалі до грошей тато ставився з байдужістю. Коли він наймався на роботу, то не цікавився оплатою, а лише тим, що повинен робити. Однак він пишався й повторював: «Хоч я був в окупації, я допомагав громити ворога і наближати перемогу».

Ще про один випадок використання батькового винаходу. Коли в Союзі почали будувати атомні криголами, у Ленінграді виготовляли величезні турбіни, з діаметром поршня в декілька метрів. На стенді поршні заїдали й давали задирки. Усілякі вдосконалення ефекту не давали. Батька викликали до Ленінграду. Він попросив принести ліжко й не одну добу провів біля турбін. Колоїдальний препарат полегшив обкатку, але не ліквідував недоліків повністю. Вивчивши весь процес і всі обставини, тато дізнався, що для охолодження турбіни користуються холодною водою з Неви. Перепад температур спричиняв деформацію поршня, що засвідчили подальші заміри. Після підігріву води й застосування колоїдальних мастил жодна турбіна не заїла.

Насамкінець хочу навести кілька цитат зі статті Л. Боровської «Дорога, що не має кінця», які характеризують мого батька як ученого, педагога і людину.

«Говорити про творчий доробок О. М. Лазаренка як вченого і викладача – значить говорити про цілу

епоху. <...> Про неординарність його особистості в тодішньому автомобільно-дорожньому інституті ходили легенди. В розповідях його кафедральних друзів та студентів мені часто доводилося чути обов'язкову приповідку: “Як розповідав на лекції Олександр Миколайович...” Справді, його лекції, де йшлося про автомобільний транспорт і українські дороги, вражали колосальним фактичним матеріалом, а наявність довідкового апарату в методичних та інших посібниках, підготовлених ним на допомогу студентам та початківцям-викладачам, свідчила про енциклопедичність його знань. Його лекції для студентів прищеплювали їм не лише любов до обраної спеціальності, а й кращі риси людського характеру – відданість справі, відповідальність, працьовитість, чуйність і щирість у стосунках з людьми. А цьому значною мірою допомагало те, що в його розповідях було багато життєвих вражень, власних узагальнень, його чутливої душі <...> Широка ерудиція Олександра Миколайовича, його величезний досвід, надзвичайна комунікабельність, енергійність, невтомність, щирість викликали повагу у всіх, хто спілкувався з ним в інституті. Його колеги по кафедрі згадують, що будучи на диво скромною, бездоганно чесною людиною, він навіть у найгостріших ситуаціях по-джентльменськи уникав образливого тону, менторства та “провінційної уїдливісті”. Він був зразком для всіх»¹⁰⁹.

¹⁰⁹ Боровська Л. Дорога, що не має кінця / Людмила Боровська // Освіта. – 1997. – 2–9 квіт. – С. 12.

На фото зліва направо
стоять: Остап юк (ім'я невідоме), Сабатовський Костянтин, Малинка Дмитро, Івануха Петро, Магусевич Віктор, Строєв
Олександр, Івануха Леонід, Хорошкевич Михайло, Коган (ім'я невідоме), Корж Іван, Гук Григорій, Лукьянов Микола,
Неженцев Еразм, Сабатовський Павло, Проценко Микола;
сидять: Ковгун Микола, Навроцький Іван, Неговський (ім'я невідоме), Добіаш Йосиф В'ячеславович (директор гімназії),
Савченко Дмитро, Сакович Віктор, Лазаренко Олександр; сидять на підлозі: Журников Микола, Гуля (ім'я невідоме),
Глазунов Василь, Карлінський Шмера.
Фото Малкіна м. Ніжсин.

Батько і донька

На авто

Лазаренко О.М. і його двоюрідна сестра Марія Миколаївна Баланіна (Корольова, Москаленко), мати Сергія Павловича Корольова.

На фото: святкування 70-річчя Олександра Миколайовича Лазаренка, 1967 рік.

Зліва направо: Савченко Дмитро, Гук Григорій, Лазаренко Олександр, Іваниця Юрій, невідомий, Адаменко Борис, Сакович Віктор.

Лазаренко О.М.

Музей «Поштова станція»,
експозицію якого зібрав О.М. Лазаренко

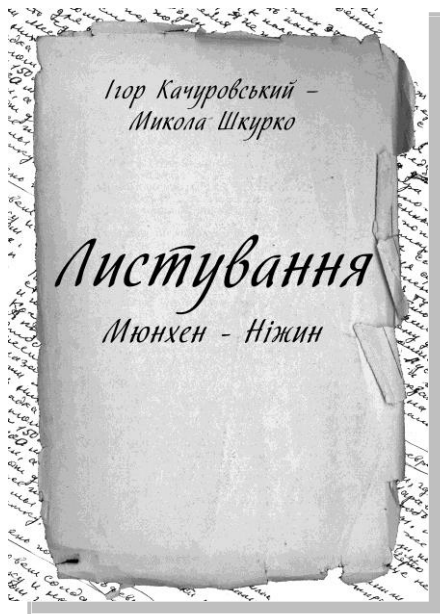
ЗМІСТ

Передмова	3
ВОСПОМИНАНИЯ	
О ДОРЕВОЛЮЦИОННОМ НЕЖИНЕ	
АЛЕКСАНДРА НИКОЛАЕВИЧА ЛАЗАРЕНКО ...	9
МЕСТОПОЛОЖЕНИЕ И НАСЕЛЕНИЕ	11
ОБЩЕСТВО И УКЛАД ЖИЗНИ	
ГОРОЖАН	21
РЕВОЛЮЦИОННЫЕ СОБЫТИЯ	39
РЕЛИГИЯ	43
РЕМЕСЛА И ПРОМЫСЛЫ.....	47
ПРОМЫШЛЕННОСТЬ И ТОРГОВЛЯ.....	55
КОММУНАЛЬНОЕ ХОЗЯЙСТВО.....	61
КИНО.....	63
СПОРТ.....	67
ОБРАЗОВАНИЕ	71
МЕДИЦИНСКОЕ ОБСЛУЖИВАНИЕ.....	91
ПРАЗДНИКИ.....	92
Примітки,	
вибрані з інтерв'ю Олександра Лазаренка,	
які доповнюють спогади	102
Каміла Олександрівна Лазаренко	
про батька	127
Світлини.....	142

НЕЗАБАРОМ ВИЙДУТЬ ДРУКОМ

Книга містить дослідження і матеріали з минулого Ніжина та історії культури міста від першого топографічного опису ХХVІІІ ст. до сучасних енциклопедичних статей. Серед матеріалів книги – опис О. Шафонського, історичні студії О. Лазаревського, М. Петровського, К. Харламповича, дорожні нотатки І. Долгорукого, нариси Л. Глібова і М. Гербеля. Книга має навчально-виховне і прикладне значення у соціально-культурному розвитку міста.

Ігор Качуровський – Микола Шкурко: Листування / Упоряд. М. П. Шкурко; прим. Олени О'Лір.

Видання, приурочене до 100-річчя яскравого поета-неокласика, прозаїка, перекладача, літературознавця і літературного критика, журналіста, професора мюнхенського Українського Вільного Університету, лауреата Шевченківської премії Ігоря Качуровського (1918–2013), охоплює листування цього багатогранного майстра пера з Миколою Шкурком (нар. 1954) – знаним ніжинським підприємцем і меценатом, директором Благодійного фонду «Ніжен», заступником голови обласного товариства «Просвіта» імені Т. Шевченка.

Серед тем, порушених у їхньому епістолярному діалозі (справи літературні й видавничі, політика, побут тощо), значне місце посідають історія й сьогодення малої батьківщини І. Качуровського – легендарного села Крути, де минуло його дитинство, і міста Ніжсина, де він народився, – а також життєві дороги його земляків. Адже і багаторічна письменникова дружба з М. Шкурком, уродженцем Крут, значною мірою ґрунтувалася на глибокому почутті земляцького споріднення, – не випадково Ігор Васильович на схилі літ обрав його своїм душоприказником, довіривши йому свою останню волю – бути похованим у рідних Крутах (і нині цю волю виконано).

Листи публікуються вперше, натомість додатки до них – статті, розвідки й мемуарні нариси І. Качуровського, матеріали інших авторів – почасти вже друкувалися раніше. Книга супроводжується примітками, бібліографією книжкових видань творів І. Качуровського та показником імен.

Книгу видано за фінансової підтримки
родини Лазаренків,
Асоціації "Об'єднання підприємств Ніжинщини"
і Ніжинської міськрайонної благодійної організації
«Благодійний фонд «Ніжен»

Ніжинська міськрайонна болагодійна організація
«Благодійний фонд «Ніжен»
здійснює діяльність щодо відродження
історико-культурної спадщини краю

Із пропозиціями, рукописами, внесками звертатися
за адресою:
вул.Московська, 7-а, м.Ніжин, 16608 Чернігівська обл.

тел./факс (04631) 5-44-32, www.nizhen.syaivo.com

Науково-популярне видання

ЛАЗАРЕНКО Олександр Миколайович

СПОГАДИ ПРО НІЖИН
100 років тому

Упорядник – Микола Шкурко

Набір та верстка – Євгенія Прохоренко

Редактор – Надія Бондар

Підписано до друку 25.05.2015 р. Формат 70x100/32.

Умовн. друк арк. 6,0. Обл. вид. арк. 8,0.

Наклад 210 пр. Зам. № 1015

Видавець та виготівник ПП Лисенко М.М.

м. Ніжин, вул. Шевченка, 20. Тел. (04631) 9-09-95, (067) 4412124

E-mail: milanik@land.ru

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК №2776 від 26.02.2007 р.